

Contemporary Wisdom, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)

Biannual Journal, Vol. 15, No. 1, Spring and Summer 2024, 37-79

<https://www.doi.org/10.30465/cw.2024.49220.2059>

Validity of the laws of non-contradiction and excluded middle; Logical or Psychological

Morteza Hajhosseini*

Mohammad Hossein Esfandiari**

Abstract

In Classical Logic, the law of non-contradiction and the law of excluded middle are considered theorems and have proof. Recently, Morteza Hajhosseini has written a book titled *Two Non-Classical Logic Systems, A New Outlook on Elements of Logic* (2017) and also published the second edition (2023) of it. In this book, he established two truth-functional and non-truth-functional systems in logic. In this logic, the law of non-contradiction and the law of excluded middle are in the form of a rule that every line of the argument is written based on them and are therefore considered unprovable.

Asadollah Fallahi has recently written several criticisms on this book in the form of separate articles and the author of the book has responded to each of these articles separately. Fallahi, in his last review of the book titled "Philosophical Foundations of Hajhosseini's Logics" Volume 14, Issue 2, February 2024 in *Contemporary Wisdom Journal*, critiques the philosophical foundations of the truth-functional and non-truth-functional systems, including the author's views on the law of non-contradiction and the law of excluded middle and their consequences, without clarifying his stance on whether a non-formal language is presupposed or not.

In this article, we first explain the philosophical and epistemological foundations of logical systems and compare these systems with respect to these foundations. Then, we respond to Fallahi's criticisms one by one.

* Associate Professor of philosophy, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author),
m.hajhosseini@ltr.ui.ac.ir

** Ph.D. in philosophical Logic, University of Isfahan, Isfahan, Iran, mhesfandyari@gmail.com

Date received: 13/06/2024, Date of acceptance: 10/09/2024

Keywords: Logical system, The law of non-contradiction, The law of excluded middle, Natural language, Natural intuition.

Introduction

With its philosophical assumption that there is a non-formal language to be paraphrased, classical logic has been founded to provide an exact formal method for mathematical arguments and as well as their logical explanation. In this logic, the law of non-contradiction and the law of excluded middle are considered to be as theorems for which there is proof. Recently, Morteza Hajihosseini wrote a book titled *Two Non-Classical Logic Systems, A New Outlook on Elements of Logic* (2017) whose second edition was released in 2023. In this book, the author begins with this philosophical assumption that there is a non-formal language that the formal language is trying to represent, and then he discusses the consequences of this assumption. Furthermore, with the aim of providing a precise formal method for the arguments in natural language and explaining them logically, he established two truth-functional and non-truth-functional systems in logic. In this logic, the law of non-contradiction and the law of excluded middle function as rules based on which every line of the argument is written and are therefore considered unprovable.

Materials & Methods

The research method used in this article is descriptive-analytical. In this article, we have systematically examined each critique that Fällāhī has leveled against the book *Two Non-Classical Logic Systems, A New Outlook on Elements of Logic* and have responded to them based on the book itself.

Discussion & Result

In this article, we first explain the philosophical and epistemological foundations of logical systems and compare these systems with respect to these foundations. Then, we respond to Fallahi's criticisms singly. Finally, our responses to these criticisms, presented in the form of the conclusion of this article, are summarized under the following headings:

Firstly, Fallahi, not clarifying his stance on meta-systematic non-formal language, the value of intuition and its role in evaluating logical problems, and instrumentalism, has, as explained in our response to the criticisms, muddled up various logical, epistemological and psychological problems.

39 Abstract

Secondly, Fallahi, with his arbitrary interpretation of applied logic and its distinction from theoretical logic, has not only blocked the application of logical systems in non-formal languages but has also reduced theoretical logic to an artificial and featureless system. Despite acknowledging the importance of intuitive insights, he has undermined the validity of intuition by employing an incorrect definition of paradox.

Thirdly, except for one criticism which is irrelevant to the philosophical and epistemological foundations of the systems and could be easily corrected, his other criticisms arise from misconceptions, misinterpretations, contrived accusations, and fallacies. Among them, we could refer to the following:

- The misinterpretation that the author of the book considers the axioms to be completely self-evident.

- The misinterpretation that adding axioms to the premises of a correct argument leads to the incorrectness or invalidity of the argument.

- The misconception that the following arguments in the book have been evaluated as false/invalid and are in conflict with some other claims in the book:

$$A \vee \sim A \vdash A \vee \sim A$$

$$A \rightarrow A \vdash A \rightarrow A$$

- The misinterpretation that the formulation rules in Classical and Non-Classical Logics are incorrect.

- The fabricated accusation that the author of the book considers Classical Logic to be based on the logical atomism of Russell and Wittgenstein, the logical positivism of the Vienna Circle, and the naturalized epistemology of Quine.

- The fabricated accusation that Abdullah Javadi Amoli considers sentences like "Wednesday is a triangle" and "the wall is blind" to be meaningful but false.

- The fallacy that in philosophy and mathematics some propositions result in their contradiction.

- The fallacy that in logic and epistemology, as opposed to philosophy, "circularity" is allowed.

- The fallacy that counterfactual conditionals are biconditionals, which are caused by the fallacy of False Conversion.

Conclusion

Our analysis of Fallahi's article titled "Philosophical Foundations of Hajhosseini's Logics" reveals that his critiques of the book *Two Non-Classical Logic Systems, A New*

Outlook on Elements of Logic are founded on fallacies, misconceptions, misinterpretations, and unfounded accusations. The responses provided in this paper clearly show that none of these criticisms hold water.

Bibliography

- Fallahi, Asadollah. "Philosophical Foundations of Hajhosseini's Logics" *Contemporary Wisdom*, 14, n. 2. (2023- 2024): 31-57 [in Persian].
- Fallahi, Asadollah. "Logic and Informativeness in Hajhosseini's Logical Systems" *Existence & Knowledge*, 9, n. 1. (2022): 89-113[in Persian].
- Haack, Susan, *Philosophy of Logic*, Cambridge: Cambridge University Press, (1991).
- Hajhosseini, Mortaza. *Two Non-Classical Logic Systems, A new Outlook on Elements of Logic, Vol. 1: Propositional Logic*. University of Isfahan, 2023 [in Persian].
- Hajhosseini, Mortaza. "New Conditions for the Validity of Argument: Logical or Epistemological" *Existence & Knowledge*, 17, n. 2. (2023) (accepted) [In Persian].
- Husserl, Edmond, *Logical Investigations*, Vol 1, trans. J.N. Findlay, New York: Humanities Press, (1970).
- Lewis, D. K. *Counterfactuals*, Oxford: Basil Blackwell. (1973).
- Quine, W.V. "Reference and Modality" in: *From a logical Point of View*, Harvard University Press, (1953).

اعتبار اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث؛

منطقی یا روان‌شناختی

(مروری بر برداشت‌ها و تفسیرهای نادرست،
اتهام‌های خودساخته و انواع مغالطه در یک نقد)

مرتضی حاج‌حسینی*

محمدحسین اسفندیاری**

چکیده

منطق کلاسیک با این پیش‌فرض فلسفی که یک زبان غیرصوری وجود دارد که باید در زبانی صوری باز‌تعبیر (paraphrase) شود، تأسیس شده است. در این منطق، اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث، قضیه به شمار می‌آیند و برهان دارند. مرتضی حاج‌حسینی در کتاب طرحی نو از اصول و مبانی منطق، با این پیش‌فرض فلسفی که یک زبان غیرصوری وجود دارد که زبان صوری درصدد ارائه آن است به تشریح پیامدهای این پیش‌فرض پرداخته و به تأسیس دو نظام تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی پرداخته است. در این منطق، اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث، در حکم قاعده‌ای هستند که هر سطر از برهان بر اساس آن‌ها نوشته می‌شود و به همین جهت اثبات‌ناپذیر تلقی می‌شوند.

اسدالله فلاحی اما بی‌آنکه موضع خود را در قبال این مسأله مشخص کند که یک زبان غیرصوری از پیش فرض شده است یا نه، در مقاله‌ای که با عنوان «مبانی فلسفی نظام‌های حاج‌حسینی»، در شماره دوم دوره ۱۴ از نشریه حکمت معاصر (پاییز و زمستان ۱۴۰۲) منتشر

* دانشیار گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)،
m.hajhosseini@ltr.ui.ac.ir

** دکتری تخصصی منطق فلسفی، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران،
mhesfandyari@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۰

شده است، مبانی فلسفی نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی و از جمله دیدگاه نویسنده در مورد اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث و پیامدهای آن را نقد کرده است. در این مقاله ابتدا به تشریح مبانی فلسفی و معرفت‌شناختی نظام‌های منطقی و مقایسه این نظام‌ها با یکدیگر در ارتباط با این مبانی می‌پردازیم و سپس به نقدهای فلاحی پاسخ می‌دهیم.

کلیدواژه‌ها: نظام منطقی، اصل امتناع تناقض، اصل طرد شق ثالث، زبان طبیعی، شهود طبیعی.

۱. مقدمه

نظام‌های منطقی چگونه شکل می‌گیرند؟ این نظام‌ها چه نسبتی با نظام‌های منطقی غیرصوری دارند؟ این نسبت چه پیامدهایی در منطق به دنبال دارد؟ نظام‌های منطقی چگونه ارزیابی می‌شوند؟ شهود طبیعی در این ارزیابی چه نقشی دارد؟ آیا استناد به دریافت‌های شهودی در ارزیابی نظام‌های منطقی موجه است؟ آیا نظام‌های منطقی را می‌توان به صحیح یا ناصحیح توصیف کرد؟ در بخش نخست این مقاله به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهیم.

اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث در منطق چه جایگاهی دارند؟ معیار تشخیص اعتبار این اصول چیست؟ بداهت درونی در این ارزیابی چه نقشی دارد؟ شهود طبیعی در این ارزیابی چه نقشی دارد؟ این اصول چه نسبتی با قضایا (theorems) دارند؟ قاعده‌های استنتاج در منطق چه جایگاهی دارند؟ این قاعده‌ها چه نسبتی با یکدیگر دارند؟ معیار تشخیص اعتبار این قاعده‌ها چیست؟ شهود طبیعی در این ارزیابی چه نقشی دارد؟ به این پرسش‌ها در بخش دوم مقاله پاسخ می‌دهیم.

پرسش‌های دسته نخست، پرسش‌های فلسفی هستند و پرسش‌های دسته دوم، پرسش‌های معرفت‌شناختی. حاج حسینی در کتاب *طرحی نو از اصول و مبانی منطق*، ضمن بیان موضع خود در قبال این پرسش‌ها به تأسیس دو نظام منطقی تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی پرداخته است. اسدالله فلاحی اما بی‌آنکه موضع خود را در قبال این پرسش‌ها مشخص کند، در مقاله‌ای که با عنوان «مبانی فلسفی نظام‌های حاج حسینی» در شماره دوم دوره ۱۴ نشریه حکمت معاصر (پاییز و زمستان ۱۴۰۲) منتشر شده است، در انتقادهایی پراکنده، مبانی فلسفی نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی را نقد کرده است.

در این مقاله ابتدا در دو بخش «مبانی فلسفی نظام‌های منطقی» و «مبانی معرفت‌شناختی نظام‌های منطقی» به پرسش‌های فوق پاسخ می‌دهیم و سپس به بررسی نقدهای فلاحی و پاسخ آن‌ها می‌پردازیم. در هر بخش، ارجاع‌ها به کتاب *طرحی نو از اصول و مبانی منطق*، به ویرایش

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج‌حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۴۳

دوم این کتاب است که از این پس از آن به «کتاب» تعبیر می‌شود و به ذکر صفحه آن بسنده می‌شود. منظور از «نویسنده» نیز نویسنده کتاب است.

۲. مبانی فلسفی نظام‌های منطقی

۱.۲ روند عقلانی تأسیس یک نظام منطقی

در بیانی اجمالی از روند عقلانی تأسیس یک نظام منطقی می‌توان گفت این روند چهار گام دارد: در گام اول، استدلال‌های غیرصوری به طور شهودی و پیش سیستماتیک (pre-systematic) بررسی و با استناد به برخی اصول و قواعد شهودی، درست یا نادرست ارزیابی می‌شوند. در گام دوم، ساختار این استدلال‌های غیرصوری شناسایی و زبانی صوری برای صورت‌بندی آن‌ها پیشنهاد می‌شود. در گام سوم، اصول و قواعدی پیشنهاد می‌شود که استدلال‌های شهودا درست را در این زبان مجاز و استدلال‌های شهودا نادرست را در این زبان مردود شمارند و بالاخره در گام چهارم، توانایی زبان صوری پیشنهاد شده در تحلیل و صورت‌بندی انواع جمله‌ها و استدلال‌ها ارزیابی و اصلاح‌های لازم برای افزایش توانمندی آن و اطمینان از تأمین ظرفیت آن برای صورت‌بندی انواع جمله‌ها و ارزیابی انواع استدلال‌ها به عمل می‌آید (ر.ک. هاک ۱۳۸۲: ۶۹).

شیوه‌ای که دیوید لوئیس (۱۹۷۳) در تحلیل و صورت‌بندی شرطی‌های خلاف واقع به کار گرفت، نمونه‌ای روشن از این روند است. در منطق‌های کلاسیک، شهودی، ربط و کوانتومی هم به نظر می‌رسد از همین روند تبعیت شده باشد. پذیرفتن این روند در مورد چگونگی شکل‌گیری نظام‌های منطقی اما هم مستلزم این پیش‌فرض است که یک زبان غیرصوری و به تعبیر دقیق‌تر فراسیستمی وجود دارد که زبان صوری درصدد ارائه آن است و هم مستلزم پذیرش نقش شهود و اهمیت آن در بررسی استدلال‌های غیرصوری و ارزیابی آن‌ها با استناد به برخی اصول و قواعد شهودی. پذیرش یا عدم پذیرش این پیش‌فرض‌ها هر یک پیامدهایی دارد که در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

۲.۲ زبان غیرصوری فراسیستمی؛ پیامدها و لوازم پیش فرض یا عدم پیش فرض آن

در این بخش به بررسی دو دیدگاه می‌پردازیم: دیدگاهی که پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را می‌پذیرد و به زبان غیرصوری اصالت می‌دهد و دیدگاهی که پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را نمی‌پذیرد و به زبان صوری اصالت می‌دهد.

دیدگاه نخست: اگر پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را که زبان صوری در صدد ارائه آن است بپذیریم، عناصر و ارکان زبان صوری باید با عناصر و ارکان زبان غیرصوری هماهنگ باشد. این هماهنگی در صورتی رخ می‌دهد که:

(۱) مفهوم و ملاک معنی‌داری جمله‌های زبان صوری با مفهوم و ملاک معنی‌داری جمله‌ها در زبان غیرصوری هماهنگ باشد و در این صورت، قاعده‌های ساخت جمله صرفاً برای تشریح نحوه ساخت جمله‌های معنی‌دار در زبان غیرصوری خواهد بود.

(۲) زبان صوری از عناصر لازم برای صورت‌بندی انواع جمله‌های زبان غیرصوری برخوردار باشد. در این صورت، انتظار نمی‌رود زبان صوری فاقد برخی ادات‌ها و بنابراین فاقد توانایی لازم برای صورت‌بندی برخی جمله‌های زبان غیرصوری باشد.

(۳) مفهوم و معیار صدق (truth) و کذب (false) جمله‌های معنی‌دار در زبان صوری با مفهوم و معیار صدق و کذب جمله‌های معنی‌دار غیرصوری در زبان غیرصوری هماهنگ باشد. در این صورت، انتظار نمی‌رود جمله‌ای که در نظام صوری صادق/کاذب به شمار می‌آید، صورت‌بندی جمله‌ای در زبان غیرصوری باشد که در این زبان شهوداً صادق/کاذب نباشد.

(۴) مفهوم و معیار اعتبار (validity) و عدم اعتبار (invalidity) استدلال‌های صوری، با مفهوم و معیار اعتبار و عدم اعتبار استدلال‌ها در زبان غیرصوری هماهنگ باشد، به طوری که اگر شهوداً استدلالی را در زبان غیرصوری معتبر/غیرمعتبر ارزیابی کردیم، بازتعبیر آن به زبان صوری نیز معتبر/غیرمعتبر باشد و برعکس، اگر استدلالی در زبان صوری معتبر/غیرمعتبر بود، آن استدلال بازتعبیری از یک استدلال شهوداً معتبر/غیرمعتبر در زبان غیرصوری باشد.

بر اساس این دیدگاه، اگر نظامی این شرایط را احراز کند، به این اعتبار که دست‌کم بر یکی از زبان‌های غیرصوری قابل تطبیق است، کاربردی خواهد بود. در این میان، فرقی نمی‌کند به وحدت‌گرایی (monism) معتقد باشیم و تنها یک نظام منطقی را صحیح بدانیم که در هر دامنه‌ای کاربرد دارد یا به کثرت‌گرایی (pluralism) باور داشته باشیم و نظام‌های منطقی را به این اعتبار که هر یک در دامنه‌ای خاص کاربرد دارند صحیح بدانیم.

دیدگاه دوم: اگر پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را نپذیریم و زبان منطق را زبانی در عرض زبان‌های غیرصوری بدانیم که تنها بر پایه برخی مفاهیم که در مورد آن‌ها توافق می‌کنیم ساخته می‌شود و صدق و کذب جمله‌ها و نیز اعتبار و عدم اعتبار استدلال‌ها بر پایه این مفاهیم تعیین می‌شود، در این صورت، پای زبان غیرصوری فراسیستمی و گام‌های چهارگانه به میان کشیده نخواهد شد، توافق یا تخالف فهم شهودی ما با زبان منطق در فهم برخی مفاهیم بنیادی و نیز توافق یا تخالف ارزیابی شهودی ما با زبان منطق در فهم و ارزیابی برخی جمله‌ها و استدلال‌ها اهمیتی نخواهد داشت، سخنی از ناپذیرفتنی‌ها (پارادوکس‌ها) یا نابسندگی‌ها در میان نخواهد بود و در این صورت، نباید انتظار داشت که نظام‌های منطقی دست‌کم بر یکی از زبان‌های غیرصوری قابل تطبیق باشند و از این جهت کاربردی نخواهند بود. این دیدگاه به ابزارگرایی (instrumentalism) شناخته می‌شود.

۳.۲ روند ارزیابی توانایی زبان صوری و چگونگی تجدیدنظر در آن

بر اساس دیدگاه نخست که پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را می‌پذیرد، نظام صوری تأسیس شده رضایت‌بخش است اگر و تنها اگر علاوه بر اینکه از بهنجاری (صحت) و تمامیت برخوردار است، اولاً ملاک معنی‌داری جمله‌ها در آن تابع ملاک معنی‌داری جمله‌ها در زبان غیرصوری باشد، ثانیاً ملاک صدق و کذب جمله‌ها در آن تابع ملاک صدق و کذب جمله‌ها در زبان غیر صوری باشد. ثالثاً زبان صوری نظام تأسیس شده توانایی تحلیل، صورت‌بندی و ارزیابی انواع جمله‌های معنی‌دار در زبان غیرصوری و نیز توانایی تحلیل، صورت‌بندی و ارزیابی انواع استدلال‌های منطقی در زبان غیرصوری را داشته باشد به این معنی که همه جمله‌های معنی‌دار زبان غیرصوری که صدق/ کذب آن‌ها در این زبان به طور شهودی تأیید می‌شود، در نظام صوری صادق/ کاذب ارزیابی شوند و همه استدلال‌های صوری زبان غیرصوری که اعتبار/ عدم اعتبار آن‌ها در این زبان به طور شهودی تأیید می‌شود، در نظام صوری معتبر/ نامعتبر ارزیابی شوند.

بر اساس دیدگاه دوم که پیش فرض زبان غیرصوری را نمی‌پذیرد و زبان منطق را زبانی در عرض زبان‌های غیرصوری می‌داند که تنها بر پایه برخی مفاهیم که در مورد آن‌ها توافق می‌کنیم ساخته می‌شود، تنها ملاک ارزیابی یک نظام منطقی، بهنجاری (soundness) و تمامیت (completeness) آن نظام است. در این صورت، تنها از مفیدتر بودن، سودمندتر بودن یا ساده‌تر بودن یک نظام منطقی در قیاس با نظام‌های منطقی دیگر می‌توان سخن به میان آورد.

و در هر صورت، چه پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را بپذیریم و چه پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را نپذیریم، اگر نظام صوری تأسیس شده رضایت‌بخش نباشد، ناگزیر از تجدید نظر در یکی یا چند مورد از موارد زیر هستیم:

۱. ساختار صوری جمله یا استدلال در زبان صوری

۲. کفایت مفهوم صدق جمله یا اعتبار استدلال در نظام صوری

۳. کفایت اصول موضوعه و قاعده‌های استنتاج در نظام صوری

۴. ارزیابی شواهد (جمله‌ها یا استدلال‌ها) در زبان صوری

با این تفاوت که اگر پیش فرض زبان غیرصوری را بپذیریم، باید به این سؤال‌ها هم پاسخ دهیم: آن زبان غیرصوری که زبان صوری در صدد ارائه آن است، کدام زبان است؟ عناصر و ارکان زبان غیرصوری که زبان صوری باید با آن در این عناصر هماهنگ باشد، کدامند؟

۴.۲ موضع نظام‌های منطقی مختلف در مورد زبان غیرصوری فراسیستمی

پایه‌گذاران منطق کلاسیک، منطق شهودی، منطق ربط و منطق کوانتومی پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را پذیرفته‌اند، اما در مورد این زبان و ویژگی‌های آن اتفاق نظر ندارند. در این بخش به بررسی موضع این نظام‌ها در این باره می‌پردازیم.

پایه‌گذاران منطق کلاسیک عمدتاً در صدد ارائه یک روش صوری دقیق برای استدلال‌های ریاضی و تبیین منطقی آن‌ها بودند.

پایه‌گذاران منطق شهودی نیز به زبان ریاضی اهتمام وافر داشتند و به این دلیل که صدق‌های ریاضی متکی به برهان هستند، شروط صدق جمله‌های مرکب را بر اساس مفهوم برهان‌پذیری تبیین نمودند و اصل طرد شق ثالث را که از قضایای منطق کلاسیک است، نامعتبر شمردند و در صدد تأسیس نظامی برآمدند که در تعارض با زبان ریاضیات نباشد.

پایه‌گذاران منطق ربط از یک طرف به منطق کلاسیک و مسدود کردن راه‌های اثبات پارادوکس‌های استلزام مادی اهتمام داشتند و از این جهت می‌توان گفت زبان غیرصوری مورد نظر آن‌ها همان زبان غیرصوری منطق‌دانان کلاسیک بوده است و از طرف دیگر گاهی به مثال‌هایی از زبان طبیعی متوسل شده‌اند که نشان می‌دهد به زبان طبیعی به عنوان زبان غیرصوری اهتمام داشته‌اند.

پایه‌گذاران منطق کوانتومی اما مشخصاً به زبان فیزیک در جهان میکرو اهتمام جدی داشتند و به همین دلیل قاعدهٔ پخش‌پذیری را که از اصول منطق کلاسیک و منطق شهودی است، نامعتبر شمردند و نظامی تأسیس کردند که در تعارض با زبان فیزیک در جهان میکرو نباشد.

به این ترتیب، زبان غیرصوری فراسیستمی در نظر پایه‌گذاران منطق کلاسیک و منطق شهودی، زبان ریاضی است، در نظر پایه‌گذاران منطق ربط، زبان ریاضی یا زبان طبیعی است و در نظر پایه‌گذاران منطق کوانتومی، زبان فیزیک است. در ضمن، روشن شد این دیدگاه که زبان منطق، زبانی است مستقل و در عرض زبان‌های طبیعی، ریاضی، فیزیک یا هر زبان دیگری، دست‌کم در بین پایه‌گذاران منطق‌های کلاسیک، شهودی، ربط و کوانتومی طرفداری ندارد.

در کتاب *طرحی نو از اصول و مبانی منطق* نیز همگام با منطق‌های کلاسیک، شهودی، ربط و کوانتومی، پیش‌فرض زبان غیرصوری فراسیستمی پذیرفته شده است اما بر پایهٔ این فرض که زبان غیرصوری، زبانی است که پایه و اساس گفتگوی روزمره، فلسفی، ریاضی، فیزیکی، حقوقی یا گفت‌وگوهای علمی دیگر در شاخه‌های مختلف دانش بشری است، زبان طبیعی به عنوان زبان غیرصوری برگزیده شده است. روشن است در این دیدگاه، زبان طبیعی اهمیتی ویژه خواهد داشت و در این صورت باید ببینیم عناصر و ارکان زبان طبیعی که زبان صوری باید با آن در این عناصر هماهنگ باشد، کدامند. علاوه بر این باید روشن کنیم، تکلیف ابهام‌هایی که در زبان طبیعی با آن‌ها مواجه هستیم، چه می‌شود. آیا این ابهام‌ها مانعی بر سر راه این نظام‌ها ایجاد خواهند کرد؟

۵.۲ عناصر و ارکان زبان طبیعی به عنوان زبان غیرصوری

۱. در زبان طبیعی علاوه بر گزاره‌های بسیط و نقیض آن‌ها با انواع گزاره‌های پایهٔ مرکب عطفی، فصلی، شرطی و نقیض آن‌ها سروکار داریم. در این گزاره‌ها ادات نقیض همواره تابع‌ارزشی است، اما سایر ادات‌های پایه دو نوع تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی دارند.

۲. در زبان طبیعی، تنها با جملات معنی‌دار سروکار داریم و ملاک معناداری جملات از شروط صدق آن‌ها متمایز است.

۳. در زبان طبیعی، مفاهیم صدق و کذب در معنی رایج یعنی به ترتیب در معنی مطابقت و عدم مطابقت با جهان واقع به کار می‌روند.

۴. در زبان طبیعی، استلزام منطقی فیما بین مقدمه/ مقدمه‌ها و نتیجه در یک استدلال معتبر، صوری و ضروری است، به این معنی که بی‌هیچ تبصره و استثنائی به صورت منطقی استدلال (نه ماده و محتوای آن) وابسته است و مقدمه‌ها ضرورتاً مستلزم نتیجه هستند.

۶.۲ زبان طبیعی؛ شناسایی ابهام‌ها و راه‌حل‌ها

تعهد به زبان طبیعی به عنوان زبان غیرصوری فراسیستمی هرگز به این معنی نیست که از ابهام‌هایی که در این زبان وجود دارد، به کلی غفلت کنیم و درصدد رفع آن‌ها برنیاییم یا به بهانه جداسازی صورت از معنی و تفسیر غلط آن، به معنی جمله ورود پیدا نکنیم و بدون فهم معنی کامل جمله و شناسایی صورت منطقی آن، تنها بر اساس صورت ظاهری جمله به ترجمه آن به زبان صوری اقدام کنیم بلکه به این معنی است که موارد ابهام در محمول‌ها، جمله‌ها و استدلال‌ها را شناسایی کنیم و در رفع این ابهام‌ها تدابیر لازم را بیندیشیم:

- همان‌طور که منطقی قدیم در بخش استدلال‌های قیاسی، قیاس ضمیر را شناسایی و چگونگی صورت‌بندی آن را بیان کرده است.
- همان‌طور که راسل در نظریه توصیفات معین، مورد ابهام در محمول‌ها را شناسایی و با تفکیک نسبت از وصف تدابیر لازم را برای آن اندیشید.
- همان‌طور که نویسنده موارد قابل ملاحظه‌ای از این ابهام‌ها را به تفکیک موارد ابهام در جمله (صفحات ۳۰ تا ۳۲، بند سوم) و موارد ابهام در استدلال (صفحات ۳۲ تا ۳۴، بند پنجم) شناسایی و معرفی کرده است.
- همان‌طور که نویسنده در فصل هشتم کتاب، شرطی‌های خلاف واقع را به قیاس تحویل و چگونگی تحلیل و ارزیابی آن‌ها را نشان داده است (صفحات ۲۷۰ تا ۲۷۲).

۷.۲ ارزیابی ظرفیت زبان صوری در نظام‌های منطقی مختلف

در این بخش، زبان صوری منطقی کلاسیک، زبان صوری منطقی شهودی و زبان صوری منطقی ربط را که گفتیم پیش‌فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را می‌پذیرند، از جهت هماهنگی یا عدم هماهنگی با زبان غیرصوری پذیرفته شده در این نظام‌ها بررسی می‌کنیم و با ظرفیت زبان صوری در نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی مقایسه می‌کنیم.

۱. در منطق‌های کلاسیک و شهودی که ادات‌های ربط جمله‌ای پایه محدود به ادات‌های تابع‌ارزشی است و نیز در منطق ربط که ادات‌های ربط جمله‌ای پایه محدود به ادات‌های تابع‌ارزشی نیست اما نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی از هم تفکیک نمی‌شوند، برخی جمله‌های غیرصوری یا استدلال‌های متشکل از آن‌ها قابل تحلیل، صورت‌بندی یا ارزیابی نیست.

در کتاب *طرحی نو از اصول و مبانی منطق* اما که تنوع ادات‌های پایه بر اساس نوع کاربرد آن‌ها در زبان طبیعی شناسایی می‌شود و ادات‌های ربط جمله‌ای پایه، دو نوع تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی دارند و با توجه به تفاوت رفتار ادات‌های پایه تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی، نظام‌های پایه تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی از هم تفکیک می‌شوند، تمامی جمله‌های غیرصوری پایه و استدلال‌های متشکل از آن‌ها حسب مورد در یکی از این دو نظام قابل تحلیل، صورت‌بندی و ارزیابی است.

۲. در منطق‌های کلاسیک، شهودی و ربط که که مجاز به ساخت جمله در چارچوب قاعده‌های ساخت جمله هستند و ملاک معنی‌داری جمله‌ها همان شروط صدق جمله‌ها است، برخی جمله‌ها، برای مثال جمله «اگر دو به علاوه دو مساوی چهار نیست، مجموع زوایای مثلث ۱۸۰ درجه است» که در زبان غیرصوری به دلیل عدم ربط بین مقدم و تالی فاقد معنی هستند، در زبان این منطق‌ها معنی‌دار به شمار می‌آیند.

در نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی کتاب *طرحی نو از اصول و مبانی منطق* اما که تنها با جمله‌های معنی‌دار در زبان غیرصوری سروکار داریم، قاعده‌های ساخت جمله صرفاً برای تشریح نحوه ساخت جمله‌های معنی‌دار در زبان غیرصوری است و جمله‌های فاقد معنی در زبان غیرصوری از حضور در زبان صوری منع می‌شوند، ملاک معنی‌داری جمله‌ها از شروط صدق جمله‌ها متمایز است؛ یعنی، همان‌طور که در زبان غیرصوری، ملاک معنی‌داری جمله‌ها از شروط صدق جمله‌ها متمایز است در این نظام‌ها نیز ملاک معنی‌داری جمله‌ها از شروط صدق جمله‌ها متمایز است و هیچ جمله فاقد معنی در زبان غیرصوری در این نظام‌ها معنی‌دار به شمار نمی‌آید.

۳. در منطق شهودی که شروط صدق جمله‌های مرکب بر اساس مفهوم برهان‌پذیری تبیین می‌شود، صدق نقیض یک فرمول در یک جهان ممکن نه به کذب آن در آن جهان ممکن بلکه به کذب آن در همه جهان‌های ممکن در دسترس آن جهان تعریف می‌شود که مستلزم سلب احکام شهودی ادات نقیض و عدول از معنی شهودی مفاهیم صدق و کذب است. در سمانتیک

ستارهٔ راوتلی منطق ربط نیز که با تعریف یک تابع همتایی روی وضعیت‌ها، صدق نقیض یک فرمول در یک وضعیت نه به کذب آن در آن وضعیت بلکه به کذب آن در همتای آن وضعیت تعریف می‌شود که مستلزم سلب احکام شهودی ادات نقیض و عدول از معنی شهودی مفاهیم صدق و کذب است.

در منطق کلاسیک و نیز در نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی کتاب *طرحی نواز اصول و مبانی منطق* اما مفاهیم صدق و کذب در معنی رایج و شهودی خود یعنی مطابقت و عدم مطابقت با جهان واقع به کار می‌روند و از معنی شهودی این مفاهیم هرگز عدول نمی‌شود و احکام شهودی هیچ‌یک از ادات‌های منطقی نقض نمی‌شود.

۴. در منطق‌های کلاسیک و شهودی که قاعده‌های استنتاج هیچ تبصره و شرط *ad hoc* ندارند، استلزام منطقی کلیت دارد اما به این دلیل که پارادوکس‌های *EFQ* و *EQT* در این منطق‌ها برقرارند، استلزام منطقی از ویژگی ضرورت برخوردار نیست. در منطق ربط که پارادوکس‌های *EFQ* و *EQT* برقرار نیست، استلزام منطقی از ضرورت برخوردار است اما چون برخی از قاعده‌ها، تبصره و شرط *ad hoc* دارند، استلزام منطقی کلیت ندارد.

در کتاب *طرحی نواز اصول و مبانی منطق* که راه‌های اثبات پارادوکس‌ها بی‌آنکه تبصره و شرط *ad hoc* به قاعده‌های استنتاج افزوده شود با افزودن دو شرط جدید به تعریف درستی و اعتبار استدلال مسدود شده است، استلزام منطقی هم ضرورت دارد و هم کلیت دارد.

۳. مبانی معرفت‌شناختی منطق

۱.۳ برخی الزامات معرفت‌شناختی اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث

۱. با این فرض که صدق و کذب در مفهوم شهودی خود به کار روند، هر گزاره با این پیش‌فرض، صادق یا کاذب فرض می‌شود که اجتماع و ارتفاع نقیضین محال باشد، به این معنی که هر گزاره، اگر صادق فرض شود، در عین صادق بودن نمی‌تواند کاذب باشد و اگر کاذب فرض شود، در عین کاذب بودن نمی‌تواند صادق باشد و از این جهت می‌توان گفت: اصول امتناع اجتماع تناقض و امتناع ارتفاع تناقض که در منطق از آن‌ها به اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث تعبیر می‌شود، پیش‌فرض هر سطر از برهان به طور عام و پیش‌فرض هر کاربرد از برهان خلف به طور خاص به شمار می‌آیند.

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۵۱

در ضمن، پیش فرض بودن این اصول برای هر سطر از برهان به این معنی است که هر سطر از برهان به اعتبار این حکم نوشته می شود که اجتماع نقیضین و ارتفاع نقیضین محال است. یعنی، اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث در حکم قاعده‌ای هستند که سطرهای برهان بر اساس آن نوشته می شود.

۲. هیچ مسأله‌ای با استناد به خود آن مسأله قابل اثبات نیست و در این صورت می توان گفت: هر برهانی که در آن برای حل مسأله‌ای به خود آن مسأله استناد شود، مغالطی است. این اصل، یک اصل معرفت‌شناختی است که تخلف از آن در هیچ قلمروی امکان‌پذیر نیست.

۳. با این فرض که صدق و کذب در مفهوم شهودی خود به کار روند و اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث در حکم قاعده‌ای باشند که سطرهای استدلال بر اساس آن‌ها نوشته می شود و با در نظر گرفتن این اصل معرفت‌شناختی که هیچ مسأله‌ای با استناد به خود آن مسأله قابل اثبات نیست، راهی برای اثبات اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث باقی نمی ماند و در این صورت می توان گفت: اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث، اثبات‌ناپذیر (non-demonstrative) به شمار می آیند و هر برهانی بر اثبات آن‌ها مستلزم نقض اصل معرفت‌شناختی فوق و بنابراین، مغالطی است. قضایا اما اثبات‌پذیرند و از این جهت از اصول اثبات‌ناپذیر امتناع تناقض و اصل طرد شق ثالث متمایز می شوند.

۴. با این فرض که قائل به زبان غیرصوری باشیم، معیار تشخیص اعتبار اصول اثبات‌ناپذیر امتناع تناقض و طرد شق ثالث، شهود طبیعی و نه بدهت درونی است و با این فرض که قائل به زبان غیرصوری نباشیم، اعتبار این اصول قرارداد می شود. بنابراین، در هیچ‌یک از این دو صورت، ملاک اعتبار آن‌ها روان‌شناختی نیست.

۵. با این فرض که اصول اثبات‌ناپذیر امتناع تناقض و طرد شق ثالث، پیش فرض هر سطر از برهان باشند، تفکیک این اصول به عنوان اصول متعارف از سایر اصول و قواعد توجیه منطقی دارد. بنابراین، ملاک تفکیک این اصول از سایر اصول و قواعد نیز روان‌شناختی نخواهد بود.

۲.۳ برخی الزامات معرفت‌شناختی قاعده‌های استنتاج

۱. قاعده‌های استنتاج با این پیش فرض تدوین می شوند که هر گزاره‌ای از هر گزاره‌ای قابل استنتاج نیست بلکه تنها از برخی از گزاره‌ها به حکم قاعده یا قاعده‌های استنتاج مشخصی استنتاج می شود.

در ضمن، پیش فرض بودن این اصل برای تدوین قاعده‌های استنتاج به این معنی است که قاعده‌های استنتاج در پارادایمی تدوین می‌شوند که در آن پذیرفته شده است که هر گزاره‌ای تنها از برخی از گزاره‌ها به حکم قاعده یا قاعده‌های استنتاج مشخصی استنتاج می‌شود.

۲. برخی از قاعده‌های استنتاج قابل تحویل به سایر قاعده‌های استنتاج هستند و اثبات‌پذیر به شمار می‌آیند. برخی دیگر از قاعده‌های استنتاج اما قابل تحویل به سایر قاعده‌های استنتاج نیستند. با در نظر گرفتن این اصل معرفت‌شناختی که هیچ مسأله‌ای با استناد به خود آن مسأله قابل اثبات نیست، راهی برای اثبات قاعده‌های دسته‌آخر باقی نمی‌ماند و در این صورت می‌توان گفت: این قاعده‌ها، اثبات‌ناپذیر به شمار می‌آیند و هر برهانی بر اثبات آن‌ها مغالطی است.

۳. قاعده‌های استنتاج اثبات‌ناپذیر (non-demonstrative rules of inference)، بسته به اینکه کدامیک از ثابت‌های منطقی را بر اساس کدامیک از ثابت‌های منطقی تعریف کنیم، در نظام‌های منطقی مختلف، متفاوتند.

۴. با این فرض که قائل به زبان غیرصوری باشیم، معیار تشخیص اعتبار قاعده‌های استنتاج اثبات‌ناپذیر، شهود طبیعی و نه بداهت درونی آن‌ها است و با این فرض که قائل به زبان غیرصوری نباشیم، اعتبار این قاعده‌ها قرارداد می‌شود. بنابراین، در هیچ‌یک از این دو صورت، ملاک اعتبار آن‌ها روان‌شناختی نیست.

۳.۳ ارزیابی معرفت‌شناختی نظام‌های منطقی مختلف

۱. در منطق کلاسیک، اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث، قضیه به شمار می‌آیند و برهان دارند. در منطق شهودی، اصل امتناع تناقض قضیه به شمار می‌آید و برهان دارد اما اصل طرد شق ثالث نامعتبر ارزیابی می‌شود. در منطق ربط، اصل طرد شق ثالث قضیه به شمار می‌آید و برهان دارد اما در سمانتیک ستاره‌راوتلی منطق ربط به نحوی از امکان صدق تناقض بحث می‌شود.

این ارزیابی‌ها اگر مستلزم انکار اصول معرفت‌شناختی «هر گزاره با این پیش فرض صادق یا کاذب فرض می‌شود که اجتماع و ارتفاع نقیضین محال باشد» و «هیچ مسأله‌ای با استناد به خود آن مسأله قابل اثبات نیست» نباشد، مستلزم نادیده گرفتن اصل اول و نقض اصل دوم است.

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۵۳

در نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی اما اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث، وفق زبان طبیعی به‌عنوان اصول اثبات‌ناپذیر تلقی می‌شوند و اصول معرفت‌شناسی فوق‌انکار، نادیده یا نقض نمی‌شوند.

۲. در هر یک از منطق‌های کلاسیک، شهودی و ربط و نیز در هر یک از دو نظام تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی، اصول معرفت‌شناختی «هیچ مسأله‌ای با استناد به خود آن مسأله قابل اثبات نیست و بنابراین، هر برهانی که در آن برای حل مسأله‌ای به خود آن مسأله استناد شود، مغالطی است»، «هر گزاره از هر گزاره‌ای قابل استنتاج نیست بلکه تنها از برخی از گزاره‌ها به حکم قاعده یا قاعده‌های استنتاج مشخصی استنتاج می‌شود» و «برخی از قاعده‌های استنتاج قابل تحویل به سایر قاعده‌های استنتاج نیستند و از این جهت اثبات‌ناپذیر تلقی می‌شوند» پذیرفته شده است.

به این ترتیب، در هر یک از منطق‌های کلاسیک، شهودی و ربط و نیز در نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی، اعتبار اثبات‌ناپذیرها با استناد به شهود طبیعی تأیید می‌شود، با این تفاوت که اثبات‌ناپذیرها در منطق‌های کلاسیک، شهودی و ربط، شامل اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث نمی‌شود اما در نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی شامل این اصول نیز می‌شود و در این صورت، این پرسش مطرح می‌شود که اگر قرار بر این باشد که به بهانه روانشناختی نکردن منطق، هیچ اثبات‌ناپذیری نداشته باشیم چرا در حوزه قواعد استنتاج، اثبات‌ناپذیرها را می‌پذیریم؛ مگر اینکه منطق را به یک قرارداد تنزل دهیم و به این پرسش‌ها وقعی نگذاریم.

و در هر صورت، فرقی نمی‌کند اعتبار اثبات‌ناپذیرها را مستند به شهود طبیعی تأیید کنیم یا مستند به قرارداد و نیز فرقی نمی‌کند مصادیق اصول اثبات‌ناپذیر را به برخی از قاعده‌های استنتاج محدود نماییم یا به اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث نیز تعمیم دهیم و باز فرقی نمی‌کند قاعده‌های استنتاج اثبات‌ناپذیر را این قاعده بدانیم یا آن قاعده. در هر یک از دو طرف این انفصال‌ها که بایستیم بر اصلی از اصول معرفت‌شناختی تکیه زده‌ایم و در این صورت، معرفت‌شناسی بخشی جدایی‌ناپذیر از منطق است که هیچ نظام منطقی راه‌گریزی از آن ندارد.

۴. بررسی نقدهای فلاحی با عنوان «مبانی فلسفی نظام‌های حاج حسینی»

اسدالله فلاحی در مقاله «مبانی فلسفی نظام‌های حاج حسینی»، بی‌آنکه موضع خود را در قبال روند شکل‌گیری نظام‌های منطقی، جایگاه و نقش زبان فراسیستمی، مصداق زبان فراسیستمی و

عناصر و ارکان آن، عناصر و ارکان زبان صوری و روند ارزیابی زبان‌های صوری مشخص کند با انکار هر گونه التزام معرفت‌شناختی در منطق، نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی را با طرح انتقادات پراکنده در شش محور «زبان طبیعی»، «جمله»، «اصول موضوعه»، «درستی و اعتبار استدلال»، «تحلیل اصل علیت و شرطی‌های خلاف واقع» و «اعتماد بیش از حد به منطق قدیم» نقد کرده است که در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

۱.۴ زبان طبیعی، شهود طبیعی، زبان منطق قدیم

۱.۱.۴ اعتماد بیش از حد به زبان طبیعی

فلاحی در این انتقاد پس از اشاره به مطلبی از نویسنده در صفحه ۳۰ کتاب که در آن ملاک اعتماد به صورت‌بندی جمله‌ها را مطابقت معنی جمله در زبان صوری با معنی جمله در زبان طبیعی دانسته است به شرح زیر به نقد این مطلب پرداخته است (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۷ - ۴۸):

۱. به نظر می‌رسد که اعتماد بیش از حد به زبان طبیعی خود موجب بسیاری از مغالطه‌ها است چه آنکه ادات‌ها و روابطی که منطقدان مورد مطالعه قرار می‌دهد در زبان طبیعی با انبوهی از دلالت‌های التزامی همراه است که غالباً مزاحم دقت‌های علمی، فلسفی، ریاضی و غیره هستند. اتفاقاً، نویسنده کتاب، در ادامه ... به این مدلول‌های التزامی مزاحم می‌پردازد و تأکید می‌کند که باید آن‌ها را کنار گذاشت.

۲. گویا نویسنده کتاب میان منطق نظری و منطق کاربردی خلط کرده است. تطبیق زبان منطقی به زبان طبیعی امری است مربوط به منطق کاربردی ... برای نمونه، در منطق کاربردی، نشان می‌دهند که برای شرطی ضمیر، هیچ یک از قاعده‌های رفع تالی، عکس نقیض، تعدی شرطی، یک‌نوایی استنتاج و ... برقرار نیست و بنابراین، شرطی ضمیر، منطقی می‌طلبد جدای از منطق کلاسیک (Priest 2001).

فلاحی در ادامه متذکر شده است که مقصود حاج‌حسینی صوری‌سازی شرطی ضمیر نیست بلکه مقصود صوری‌سازی شرطی‌هایی است که در فلسفه، علم، ریاضیات و مانند آن به کار می‌رود که واضح است در این علوم، اولاً و بالذات شرطی‌های غیرضمیر به کار می‌روند و ... اگر هم ... شرطی‌های ضمیر به کار می‌رود ... با کمی تسلط به موضوع بحث به سادگی می‌توان مقدم یا مقدم‌های پنهان را آشکار کرد، بر خلاف زبان طبیعی که معمولاً پیدا

کردن مقدم یا مقدم‌های پنهان بسیار دشوار و یا حتی ممتنع است و ناگزیریم که برای آن منطق شرطی ضمیر را به کار ببریم.

۱.۱.۱.۴ پاسخ انتقاد

۱. فلاحی موضع خود را در مورد زبان غیرصوری فراسیستمی بیان نکرده و روشن نیست پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را می‌پذیرد یا نمی‌پذیرد. این عدم موضع‌گیری اگر به این معنی باشد که ایشان قائل به زبان غیرصوری فراسیستمی نیست، در این صورت باید لوازم و پیامدهای این دیدگاه را به شرحی که پیش از این بیان کردیم بپذیرد اما با این فرض که فلاحی پیش فرض زبان غیرصوری فراسیستمی را بپذیرد، روشن نیست کدام زبان را به‌عنوان زبان غیرصوری قبول دارد. فحوای کلام او در باره زبان طبیعی بر این مطلب دلالت دارد که اگر قایل به زبان غیرصوری هم باشد، زبان طبیعی را به عنوان زبان غیرصوری قبول ندارد و در این صورت، با نویسنده اختلاف مبنا دارد. مطلب اما به اینجا ختم نمی‌شود. دلیل فلاحی در نقد قابلیت زبان طبیعی به عنوان زبان غیرصوری فراسیستمی قابل تأمل است که در بند بعدی به بررسی آن می‌پردازیم.

۲. فلاحی در این انتقاد با کاربرد واژه‌های مبهم، نامفهوم و نسبی «به نظر می‌رسد»، «بیش از حد»، «بسیاری»، «انبوهی»، «غالباً»، «گویا»، «واضح است»، «کمی تسلط»، «به سادگی» و «بسیار دشوار» از شگرد مغالطی واژه‌های مبهم (ambiguous words) استفاده کرده و چنین القا کرده است که مسأله ابهام در زبان طبیعی هیچ راه حلی ندارد. وی در این راستا نه تنها به ابهام‌های شناسایی شده در کتاب و راه‌حل‌های مطرح شده در آن اشاره‌ای نکرده است بلکه با کلی‌گویی و با بهانه قرار دادن ابهام‌های یادشده و بدون ذکر حتی یک مورد دیگر چنین وانمود کرده است که این مسأله هیچ راه حلی ندارد، درست مثل اینکه به بهانه انواع مغالطات شناسایی شده در منطق بگوئیم احتمال رخداد مغالطه در استدلال بسیار زیاد است و به بهانه این مغالطات توصیه کنیم به کلی سراغ استدلال نرویم.

۳. منطق کاربردی در معنی درست کلمه به معنی تطبیق زبان منطق در هر یک از نظام‌های منطقی بر زبان طبیعی، زبان ریاضی، زبان فیزیک یا زبان هر علم دیگر و نشان دادن توانایی، ظرفیت و کارکرد منطق در این زبان‌ها است و در این صورت، تطبیق زبان منطق با زبان غیرصوری در کتاب‌های آموزشی و پژوهشی اجتناب‌ناپذیر و ضروری خواهد بود. فلاحی اما با تفسیر من‌عندی از منطق کاربردی و تفکیک آن از منطق نظری، راه را بر کاربرد نظام‌های

منطقی در زبان‌های غیرصوری مسدود کرده است. آیا ریاضیات کاربردی هم با ریاضیات نظری همین فاصله را دارد؟ این سؤال درباره رابطه هندسه کاربردی با هندسه نظری، فیزیک کاربردی با فیزیک نظری و ... هم قابل طرح است.

در ضمن، «قیاس ضمیر» که فلاحی به آن اشاره کرده است و از آن به «شرطی ضمیر» تعبیر کرده است، از جمله مواردی است که منطق‌دانان آن را شناسایی و مؤکداً توصیه کرده‌اند پیش از شناسایی گزاره محذوف نباید نسبت به صورت‌بندی آن اقدام شود نه اینکه از آن به «شرطی ضمیر» تعبیر شود و به بهانه برقرار نبودن قاعده‌های رفع تالی، عکس نقیض، تعدی شرطی در مورد آن از سایر شرطی‌ها استثناء شود و بدون توجه به تبعات استثناء در منطق چنین ادعا شود که این شرطی‌ها، منطقی‌سوی منطق کلاسیک می‌طلبند. فلاحی این مطلب را به پرست نسبت داده و آدرسی ناقص و مبهم از وی داده است.

به علاوه، ادعای فلاحی مبنی بر اینکه حاج‌حسینی ناظر به صورتی‌سازی قیاس ضمیر نیست درست نیست و حاج‌حسینی این قیاس را استثناء نکرده است. پیش از این در این باره توضیح دادیم که تعهد به زبان طبیعی به چه معنی نیست و دیگر تکرار نمی‌کنیم.

در ضمن، اگر آن‌طور که فلاحی گفته است چنین است که شرطی‌های ضمیر، منطق روشنی ندارند، مقصود ایشان از عبارت «اگر در زبان طبیعی شرطی ضمیر به کار رود، ناگزیریم برای آن، منطق شرطی ضمیر را به کار ببریم» چیست؟

۲.۱.۴ شهود طبیعی به عنوان تنها منبع ساختن و ارزیابی منطق‌ها

فلاحی در این نقد ضمن اشاره به استنادهای متعدد به شهود طبیعی در پیش‌گفتار و فصل چهارم کتاب و قبول این نکته مهم که «دریافت‌های شهودی تنها ابزاری هستند که بشر هنگام بحث از مباحث بسیار انتزاعی مانند منطق و متافیزیک در اختیار دارد»، با طرح این سؤال که «وقتی دریافت‌های شهودی با هم به نزاع افتادند چه می‌توان کرد؟»، از یک طرف اعتبار رجوع به این دریافت‌ها را به چالش کشیده است و از طرف دیگر با این تقریر که «پارادوکس جایی اتفاق می‌افتد که دریافت‌های شهودی با هم درگیر شوند و نتایج نامیمونی به دست دهند» و با این راه حل که در این وضعیت، هر فرد با ترجیح یک دریافت شهودی بر دریافت شهودی دیگر از پارادوکس شکل گرفته رهایی می‌یابد، به دریافت‌های شهودی مجدداً اعتبار بخشیده است بدون اینکه ملاک و معیاری برای تشخیص نامیون شمردن نتایج یا ترجیح یک دریافت شهودی بر دریافت شهودی دیگر بیان کند.

فلاحی در ادامه در بیانی کلی و بدون ذکر حتی یک مثال، دو حکم کلی صادر کرده است: یکی اینکه نویسنده کتاب بر این باور بوده که دریافت‌های شهودی وی از نظر همه انسان‌ها شهودی‌تر است و دیگر اینکه شهودهای نویسنده و سایر منطق‌دانان غیرکلاسیک چندان قانع‌کننده نبوده و نیست. وی در ادامه، در لوای مخالفت با انحصار‌گرایی در منطق و دفاع از تز تعین ناقص در فلسفه علم از این ادعا که ادات‌های منطقی و استلزام هیچ‌یک دارای مفهومی کاملاً متعین نیستند دفاع کرده و در بیانی آمیخته به حدس و احتمال نتیجه گرفته است: شاید مفهوم «استلزام» آن چنان دقیق و صددرصد متعین نباشد که بتوانیم آن را تدقیق نموده و احکام شهودی آن را کشف کنیم و از آن به‌عنوان مفهوم درست استلزام یاد کنیم. فلاحی سپس بر پایه همین حدس‌ها و احتمال‌ها و بدون ذکر یک مثال و بیان دلیل خاص، با قطع و یقین نتیجه گرفته است که در این صورت، مفهومی که از «استلزام» در ذهن ارسطو، فارابی، ابن‌سینا یا هر یک از منطق‌دانان قدیم یا جدید یا مردم کوچه و بازار بوده و هست هر یک، نوعی «تدقیق» آن مفهوم مبهم شهودی است که ممکن است به بی‌نهایت شکل به ذهن هر منطق‌دان غیرکلاسیکی برسد. (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۸-۵۰)

۱.۲.۱.۴ پاسخ انتقاد

۱. پیش از این از نقش شهود و اهمیت آن در بررسی استدلال‌های غیرصوری به صورت پیش سیستماتیک، نقش شهود در انتخاب اصول و قواعد استنتاج و ارزیابی استدلال‌ها با استناد به این اصول و قواعد به تفصیل سخن گفتیم. فلاحی اما بدون اینکه موضع خود را به صورت صریح در این باره بیان کند علیرغم اعتراف به اهمیت دریافت‌های شهودی به‌عنوان تنها ابزاری که انسان به هنگام بحث از مباحث بسیار انتزاعی مانند منطق در اختیار دارد، با استناد به امکان تضارب دریافت‌های شهودی با یکدیگر و بدون ذکر حتی یک مثال از این تضارب، اعتبار شهود را مخدوش نموده است. این خدشه اما ناشی از تعریفی نادرست از پارادوکس است که در بند بعدی به آن می‌پردازیم.

۲. پارادوکس در نظام‌های منطقی وقتی رخ می‌دهد که حکمی از احکام منطقی آن نظام با حکمی از احکام شهودی که کمترین تردیدی در صحت و اعتبار آن نیست در تعارض افتد. پارادوکس به این معنی، مصادیق متعددی دارد که از جمله آن‌ها پارادوکس‌های استلزام مادی در قلمرو منطق گزاره‌ها است که از آن‌ها به تفصیل و با ذکر مثال در فصل چهارم کتاب در بحثی با عنوان «چالش‌ها و محدودیت‌ها» بحث شده و راه‌های خروج از آن‌ها حسب مورد بیان شده

است. فلاحی اما بدون ذکر حتی یک مثال و در بیانی کلی و من‌عندی چنین ادعا کرده است که پارادوکس، حاصل تضارب دو حکم شهودی است بدون اینکه این تعریف را دست‌کم بر یک نمونه از پارادوکس‌های مطرح شده در فصل مذکور تطبیق دهد.

۳. پیش از این در بحثی با عنوان «روند ارزیابی توانایی و ظرفیت زبان‌های صوری» گفتیم اگر نظام صوری تأسیس شده، رضایت‌بخش نباشد، ناگزیر از تجدید نظر در یکی یا بیشتر از این موارد هستیم: ساختار صوری جمله‌ها و استدلال‌ها در زبان صوری، کفایت مفهوم صدق جمله یا اعتبار استدلال در نظام صوری، کفایت اصول موضوعه یا قاعده‌های استنتاج در نظام صوری و ارزیابی شواهد (جمله‌ها یا استدلال‌ها) در زبان صوری.

فلاحی اما متناسب با تعریفی که از پارادوکس ارائه کرده است و بدون در نظر گرفتن احتمالات مختلف، راه حل را منحصر به ترجیح یک دریافت شهودی بر دریافت شهودی دیگر کرده است. این راه حل گذشته از اینکه از جامعیت لازم برخوردار نیست، بر هیچ‌یک از مصادیق پارادوکس‌های مطرح شده در کتاب نیز قابل تطبیق نیست.

۴. فلاحی در بیانی کلی و بدون ذکر حتی یک مثال چنین وانمود کرده که نویسنده کتاب، دریافت‌های شهودی خود را از دریافت‌های شهودی دیگران، شهودی‌تر می‌داند. وی در بیانی دیگر نیز بدون ذکر مثال و در حکمی کلی چنین ادعا کرده است که شهودهای نویسنده و سایر منطقدانان غیر کلاسیک چندان قانع‌کننده نبوده و نیست. این دعاوی هیچ‌یک دلیل و مستند کافی ندارد و قابل اعتناء نیست.

۵. این ادعا که مفهوم «استلزام» شاید آن چنان دقیق و صددرصد متعین نباشد که بتوانیم آن را تدقیق و احکام شهودی آن را کشف کنیم و از آن به عنوان مفهوم درست استلزام یاد کنیم و نیز این ادعا که مفهومی که از «استلزام» در ذهن ارسطو، فارابی، ابن‌سینا یا هر یک از منطقدانان قدیم یا جدید یا مردم کوچه بازار بوده یا هست، هر یک، نوعی «تدقیق» آن مفهوم مبهم شهودی است که ممکن است به بی‌نهایت شکل به ذهن هر منطقدان غیرکلاسیکی برسد، گذشته از اینکه بر حدس و گمان استوار است و از این جهت فاقد ارزش نظری است، هم دامن منطق کلاسیک را می‌گیرد و هم دامن منطق‌های غیرکلاسیک را. فلاحی اما فقط متعرض منطق غیرکلاسیک شده است و وجه این اختصاص را مشخص نکرده است.

۲.۴ جمله، خلط معناداری با کاذب بودن و انحصار معقولیت در مصداقیت

۱.۲.۴ معنادار نبودن فرمول‌های درست‌ساخت

فلاحی در این انتقاد با نقل مطالبی از صفحه ۲۵۹ کتاب مبنی بر اینکه «منطق متعهد به شناسایی و صورت‌بندی جمله‌های معنی‌دار در زبان غیرصوری است و به همین جهت نه اجازه می‌دهد جمله‌هایی که فاقد معنی و مفهوم هستند و در زبان کاربرد ندارند اما بر اساس شروط صدق جمله‌های تابع‌ارزشی قابل ارزیابی هستند به دایره بحث خود وارد شوند و نه مجاز است جمله‌هایی را که معنی‌دار به شمار می‌آیند ولی بر اساس شروط صدق جمله‌های تابع‌ارزشی قابل ارزیابی نیستند از دایره بحث خود خارج کند» نتیجه گرفته است که:

از این عبارات چنین استنباط می‌شود که قواعد ساخت فرمول که در نحو نظام‌های منطقی جدید (اعم از کلاسیک و غیر کلاسیک) طرح می‌شود از دیدگاه حاج حسینی نادرست است و به ساختن جملات بی‌معنی در زبان طبیعی منجر می‌شود. به نظر می‌رسد که تمام این ادعاها ناشی از به هم آمیختن مفهوم «معنی‌داری» و «کاذب‌بودن» است. عباراتی مانند «اگر آب دریا شور است ایران در آسیا است» یا فرمول‌های پیچیده‌های مانند فرمول‌های زیر «بی‌معنی» نیستند بلکه حداکثر «کاذب» اند:

$$\begin{aligned} & ((P \rightarrow Q) \rightarrow P) \rightarrow P \\ & [((P \rightarrow Q) \rightarrow P) \rightarrow P] \rightarrow (P \rightarrow P) \\ & ((P \rightarrow Q) \rightarrow P) \rightarrow P \\ & [((P \rightarrow Q) \rightarrow P) \rightarrow P] \rightarrow (P \rightarrow P) \end{aligned}$$

... اما به دلیل اینکه بسیار پیچیده‌اند ذهن ضعیف بشری گنجایش فهم و درک آن را به سرعت و به‌سادگی ندارد و نیازمند تأمل و بازتأمل بر روی آن است. این گزاره‌های پیچیده احتمال دارد صادق و معتبر باشند و احتمال دارد کاذب و غیرمعتبر باشند اما اینها دلیل بر این نمی‌شود که بگوییم این جمله‌ها بی‌معنی هستند (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۴ - ۴۶).

فلاحی در تأیید ادعای خود مبنی بر معنی‌دار بودن و در عین حال کاذب بودن جملاتی نظیر «اگر آب دریا شور است ایران در آسیا است»، به مطلبی از مناظره عبدالله جوادی آملی و عبدالکریم سروش استناد کرده که در آن یکی از دو طرف مناظره ادعا کرده است:

برای تمایز میان «بی‌معنایی» و «کذب» می‌توان به جملات شامل خلط مقولی مانند «چهارشنبه مثلث است» و «دیوار کور است» و مانند آن توجه کرد. این جملات

«معنادار» اما «کاذب» هستند (شاید «بسیار کاذب»!) و به صرف عجیب و غریب بودن نمی‌توان آنها را بی‌معنا تلقی کرد.

۱.۱.۲.۴ پاسخ انتقاد

۱. همه ادعای حاج‌حسینی در کتاب این بوده است که جمله‌هایی که به دلیل بی‌معنی بودن در زبان غیرصوری کاربرد ندارند، تخصصاً خارج از حوزه منطق قلمداد می‌شوند و نباید به حوزه منطق راه داده شوند، حتی اگر بر اساس شروط صدق جمله‌های تابع‌ارزشی در زبان صوری قابل ارزیابی باشند. همان‌طور که جمله‌هایی که در زبان غیرصوری معنی‌دار هستند و به همین دلیل در این زبان کاربرد دارند، تخصصاً داخل در حوزه منطق هستند و نباید از حوزه منطق بیرون رانده شوند حتی اگر بر اساس شروط صدق جمله‌های تابع‌ارزشی قابل ارزیابی نباشند. بر اساس این دیدگاه که از آن به «تحدید قلمرو منطق» (delimitation of the scope of logic) تعبیر می‌شود (هاک ۱۳۸۲: ۲۲۹)، جمله‌های فاقد معنی - به این دلیل که مقسم تقسیم جمله‌ها به دو نوع تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی، جمله‌های معنی‌دار است - به سادگی خارج از حوزه صورت‌بندی منطقی قرار می‌گیرند.

بنابراین، استنباط فلاحی مبنی بر نادرست بودن قواعد ساخت فرمول‌ها در منطق‌های کلاسیک و غیر کلاسیک، اتهامی است خودساخته که شاهدهی در کتاب ندارد. در بند سوم خواهیم دید که ایشان از این شیوه در اسناد مطلبی به عبدالله جوادی آملی هم استفاده کرده است.

۲. جمله‌هایی مانند «چهارشنبه مثلث است» و «دیوار کور است» فاقد معنی و مهمل هستند. اگر این جملات را معنی‌دار اما کاذب بدانیم به این معنی است که نقیض آن‌ها یعنی جمله‌های «چنین نیست که چهارشنبه مثلث است» و «چنین نیست که دیوار کور است» صادق ارزیابی می‌شوند، در حالی که این جمله‌ها در حالت سلبی همان‌قدر بی‌معنی هستند که در حالت ایجابی.

۳. این ادعا که عبدالله جوادی آملی جمله‌هایی مانند «چهارشنبه مثلث است» و «دیوار کور است» را معنی‌دار اما کاذب می‌داند از اساس نادرست است. جمع‌بندی پایانی جوادی آملی در گفت‌وگو با عبدالکریم سروش در خصوص معنی‌دار بودن یا معنی‌دار نبودن این نوع جمله‌ها چنین است:

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۶۱

اگر مثلاً گفتیم چهارشنبه مثلث است یا نه؟ چون زمان، تثلیث و تربیع هندسی بر نمی‌دارد، اصلاً شأنیت این را ندارد، اگر ... قضایای که محمولاتشان به هیچ نحوه ارتباط با موضوع ندارد، مهم‌اند... اینجا می‌شود گفت که معنادار نیست. ... اگر معنی نداشت نوبت به صدق و کذب نمی‌رسد ولی اگر گفته شد که معنا داشتن مال مفرد است نه مال قضایا ... اگر برای معنا وضع نشده بود می‌گویند مهم (جوادی آملی و سروش ۱۳۶۴: ۱۴).

در ضمن، تعبیر «شاید بسیار کاذب» و عبارت «به صرف عجیب و غریب بودن جملات نمی‌توان آنها را بی‌معنا تلقی کرد» در گفته‌های جوادی آملی نیست؛ همان‌طور که فرمول‌های پیچیده‌ای که فلاحی پس از جمله «اگر آب دریا شور است، ایران در آسیا است» آورده و چنین وانمود کرده است که حاج حسینی این فرمول‌ها را فاقد معنی می‌داند افزوده خود فلاحی است و در هیچ‌یک از نوشته‌های حاج حسینی دیده نمی‌شود. افزون بر اینکه فلاحی در این ادعا از الفاظ مبهم «پیچیده»، «ضعیف»، «به‌سرعت»، «به‌سادگی» و «احتمال دارد» استفاده کرده است.

۲.۲.۴ پرسش از منبع پیش فرض انحصار معقولیت در مصداقیت

فلاحی با استناد به اینکه از عبارتی از کتاب در صفحه ۲۶۰، چنین برداشت می‌شود که نویسنده منطق کلاسیک را دچار پیش فرض فلسفی «انحصار معقولیت در مصداقیت» می‌داند بدون اینکه منبعی برای اسناد این پیش فرض به منطق کلاسیک بیان کرده باشد، از منبع این اسناد پرسیده است (فلاحی ۱۴۰۲: ۵۲).

۱.۲.۲.۴ پاسخ پرسش

نویسنده، در عبارت مورد استناد فلاحی، در بیانی بسیار گویا و فاقد هر گونه ابهام، منطقی را که به بهانه عدم خروج از چارچوب‌های صوری، جمله‌های غیرتابع‌ارزشی را حذف یا بر پایه دیدگاه علمی یا متافیزیکی خاصی کاذب شمارد و از صورت‌بندی یا شرکت دادن در استدلال منع کند یا تفسیر و صورت‌بندی آن‌ها را به نظام تابع‌ارزشی که فاقد هویت منطقی لازم برای صورت‌بندی این جمله‌ها است، بسپارد، گرفتار پیش فرض فلسفی انحصار معقولیت در مصداقیت دانسته و منطقی را که چنین نباشد، از این پیش فرض عاری دانسته است بی‌آنکه از منطق کلاسیک به‌عنوان مصداق اولی یا دومی نام ببرد. فلاحی اما بدون ذکر هیچ شاهدهی، منطق کلاسیک را مصداق اولی دانسته و از نویسنده برای این مصداقیابی، طلب منبع نموده است.

البته با این فرض که ادات‌های پایه در منطق کلاسیک گزاره‌ها به ادات‌های تابع‌ارزشی محدود باشند و شفافیت مصداقی و ارجاعی از مشخصه‌های انکارناپذیر زبان صوری منطق کلاسیک محمولات درجه اول باشد، برداشت فلاحی ناصواب نخواهد بود اما پرسش این است که چرا فلاحی از نویسنده خواسته است بر برداشت ایشان منبع بیاورد. برای اینکه این درخواست را بی‌پاسخ نگذاشته باشیم، بد نیست ایشان را به عبارتی از کواین ارجاع دهیم که در آن زبان صوری منطق محمولات درجه اول را به این اعتبار که دارای شفافیت مصداقی و ارجاعی است عاری از ابهام و بنابراین، پذیرفتنی می‌داند اما زبان صوری منطق موجهات را به این اعتبار که فاقد شفافیت ارجاعی است، دارای ابهام و بنابراین، ناپذیرفتنی می‌شمارد (Quine 1953: 145). نکته مهم اینکه با این دیدگاه کواین در باره منطق محمولات درجه اول هیچ مخالفتی نشده است.

۳.۴ اصول موضوعه

۱.۳.۴ تمایز میان دو معنای اصل موضوع

فلاحی در این نقد ضمن اشاره به تفاوتی که نویسنده بین مفهوم اصول موضوعه در دو معنی *axioms* و *postulates* به دست داده، چنین نتیجه گرفته است که نویسنده، معنی اول را رد کرده و معنی دوم را پذیرفته است. وی در ادامه با استناد به اینکه نویسنده، مشخصهٔ مصادیق مفهوم نخست را در اینکه «می‌توانند بدیهی نباشند» و مشخصهٔ مصادیق مفهوم دوم را در اینکه «بی‌هیچ تردیدی پذیرفته می‌شوند» بیان کرده است و مصادیق مفهوم اخیر را به اصول متعارف محدود دانسته است، چنین برداشت کرده است که معنای دوم بر خلاف معنای اول باید «بدیهی» باشد و بر اساس این برداشت چنین نتیجه گرفته است که:

تمایز دو معنای «اصل موضوع» به مفاهیم روان‌شناختی یا معرفت‌شناختی «پذیرش» و «عدم پذیرش» یا «بدیهی» و «غیربدیهی» برمی‌گردد و همین نشان می‌دهد که این تمایز بر خلط منطق با روان‌شناسی یا معرفت‌شناسی استوار است که توضیح تفصیلی آن را در مقاله «منطق و معرفت‌بخشی» آورده‌ام (فلاحی ۱۴۰۲: ۳۷).

فلاحی در ادامه، توضیحات نویسنده مبنی بر اینکه «این اصول، پیش‌فرض هر سطر از برهان به شمار می‌آیند و نمی‌توان تصور کرد که پذیرش آن‌ها فرع بر پذیرش فرمول‌های دیگر یا قاعده‌های استنتاج در آن نظام باشد از این رو، هر گونه تلاش برای اثبات آن‌ها، به این دلیل

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۶۳

که مستلزم پیش فرض آن‌ها است، دوری و نادرست است» را شاهدهی بر معرفت‌شناختی بودن جوهره این استدلال دانسته و با توجه به اینکه نویسنده اصول موضوعه را به اصول امتناع تناقض و اصل طرد شق ثالث محدود نموده است، پرسیده است:

معلوم نیست این محدودیت از نظر نویسنده کتاب یک امر قراردادی است یا یک امر واقعی... اگر قراردادی است باید بر جنبه قراردادی بودن آن تصریح شود و اگر واقعی است باید توضیح دهند چرا این دو اصل بدیهی‌تر از اصل‌های همانی، معرفی فاصل و حذف عاطف هستند:

$$\vdash A \rightarrow A$$

$$\vdash A \rightarrow (A \vee B)$$

$$\vdash (A \wedge B) \rightarrow A$$

به نظر می‌رسد که دست‌کم اصل همانی بدیهی‌تر از دو اصل اجتماع و ارتفاع نقیضین است و اصل «حذف عاطف» در بداهت کم از آن دو ندارد. به هر حال، ... اینکه کدام اصل بدیهی‌تر یا بدیهی‌ترین است خارج از موضوع منطق و فلسفه منطق است و مربوط است به روان‌شناسی یا معرفت‌شناسی و طرح آن در حوزه منطق و فلسفه منطق اصولاً خلط منطق و معرفت‌شناسی است (فلاحی ۱۴۰۲: ۳۸).

۱.۱.۳.۴ پاسخ انتقاد

۱. نویسنده هرگز درصدد رد کردن معنی اول اصول موضوعه و پذیرفتن معنی دوم اصول موضوعه نبوده است، بلکه از بین دو معنی، معنی دوم را برگزیده است و اصول موضوعه را در معنی axiom یعنی «اصول متعارف» به کار برده و اصول متعارف را به اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث محدود دانسته است.

۲. نویسنده، اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث را در هر یک از دو نظام تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی اثبات‌ناپذیر دانسته است اما این اثبات‌ناپذیری را دلیلی بر بدیهی بودن یا بدیهی نبودن آن‌ها قلمداد نکرده و به تفکیک نظام‌های تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی و به صراحت در خصوص بدیهی بودن یا بدیهی نبودن آن‌ها اظهار نظر کرده است (حاج حسینی ۱۴۰۱: ۲۲۹):

صورت غیرتابع‌ارزشی این اصول، به کلی بی‌نیاز از برهان و بنابراین، بدیهی و اثبات‌ناپذیر است ولی صورت تابع‌ارزشی آن‌ها، نیازمند برهان و بنابراین، غیربدیهی و اثبات‌پذیر است

با این توضیح که صدق آن‌ها بی‌آنکه در نظام تابع‌ارزشی منطقی گزاره‌ها اثبات شود، فرع بر پذیرش اصول یاد شده در نظام غیرتابع‌ارزشی منطقی گزاره‌ها است:

$$A + \sim A \vdash A \vee \sim A$$

$$\sim (A \circ \sim A) \vdash \sim (A \wedge \sim A)$$

بنابراین، برداشت فلاحی مبنی بر اینکه نویسنده اصول موضوعه را به کلی بدیهی شمرده است، بدون ملاحظه این متن انجام شده است و در این صورت، این ادعا که تمایز دو معنای «اصل موضوع» و به تعبیر فلاحی در نتیجه پایانی مقاله، تمایز «اصول موضوعه» و «اصول متعارف» به مفاهیم روان‌شناختی یا معرفت‌شناختی «پذیرش» و «عدم پذیرش» یا «بدیهی» و «غیربدیهی» برمی‌گردد و ناشی از خلط منطقی با روان‌شناسی یا معرفت‌شناسی است، بی‌اساس است.

در ضمن، ادعای نویسنده در متن فوق مبنی بر استنتاج صورت تابع‌ارزشی اصول یاد شده از صورت غیرتابع‌ارزشی آن‌ها در گسترش نظام غیرتابع‌ارزشی منطقی پایه گزاره‌ها، نافی اثبات‌ناپذیر بودن این اصول در نظام تابع‌ارزشی نیست همان‌طور که صورت غیرتابع‌ارزشی این اصول نیز در نظام غیرتابع‌ارزشی اثبات‌ناپذیر است.

۳. با توجه به توضیحاتی که پیش از این در این مقاله دادیم، ادعای نویسنده مبنی بر اینکه «نمی‌توان تصور کرد که پذیرش اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث، فرع بر پذیرش فرمول‌های دیگر یا قاعده‌های استنتاج در آن نظام باشد و هر گونه تلاش برای اثبات آن‌ها ... دوری و نادرست است» متکی بر اثبات‌ناپذیر بودن اصول یاد شده در نظام مربوطه و تأیید اعتبار آن‌ها توسط شهود طبیعی است نه بدیهی بودن یا بدیهی نبودن آن‌ها و در این صورت، جوهره استدلال، منطقی است نه معرفت‌شناختی، همان‌طور که ملاک اعتبار قواعد استنتاج اثبات‌ناپذیر نیز تأیید آن‌ها توسط شهود طبیعی است نه بداهت درونی آن‌ها مگر اینکه تفاوتی میان شهود طبیعی و بداهت درونی قائل نشویم که در این صورت، مرتکب خلط آشکار و اشتباه فاحشی شده‌ایم.

۴. با این فرض که اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث به این دلیل به‌عنوان اصل موضوع انتخاب شده باشند که پیش‌فرض هر سطر از برهان به شمار می‌آیند و اثبات‌ناپذیر بودن آن‌ها در همان نظام مشخصه اصلی آن‌ها باشد، محدود دانستن اصول موضوعه به اصول یادشده قراردادی نخواهد بود و در این صورت اصول این همانی، معرفی فاصل و حذف عاطف به این دلیل که پیش‌فرض هر سطر از برهان به شمار نمی‌آیند، اصل موضوع به شمار نیامده‌اند.

بنابراین، ملاک اصل موضوع شمردن اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث، بداهت آن‌ها نیست و در این صورت، این ادعا که اصل این‌همانی بدیهی‌تر از دو اصل اجتماع و ارتفاع نقیضین است یا اصل «حذف عاطف» در بداهت کم از آن دو ندارد به این دلیل که با استناد به این فرض مطرح شده است که ملاک اصل موضوع شمردن اصول اجتماع و ارتفاع نقیضین، بداهت آن‌ها باشد به کلی خارج از موضوع است و در این صورت این ادعا که نویسنده در این موضوع، منطقی را با روان‌شناسی یا معرفت‌شناسی خلط کرده است از اساس مردود است. در ضمن، تعبیر به «بدیهی و بدیهی‌تر» در عبارت فلاحی، تمایزی مبهم و روان‌شناختی است.

۵. فلاحی در مقاله «منطق و معرفت‌بخشی در نظام‌های حاج حسینی» که در شماره اول دوره نهم مجله هستی و شناخت (۱۴۰۱) منتشر شده است، به تفصیل در باره «منطق و معرفت‌بخشی» سخن گفته است بدون اینکه مطلب قابل توجهی در باره «نسبت منطق با معرفت‌شناسی و روان‌شناسی» گفته باشد. افزون بر اینکه مسائلی را مطرح کرده است که آلوده به انواع مغالطه است. به این مقاله در مقاله «شروط جدید درستی و اعتبار استدلال؛ منطقی یا معرفت‌شناختی» که در دستور چاپ در شماره بعدی همان مجله است، پاسخ داده‌ایم و در اینجا دیگر تکرار نمی‌کنیم. بنابراین، این ادعا که پیش از این در مقاله یادشده به تفصیل در باره خلط منطق با روان‌شناسی یا معرفت‌شناسی توضیح داده است، نادرست است.

۲.۳.۴ تباین اصل موضوع با قضیه و صدق منطقی

فلاحی در این نقد، با استناد به تفاوتی که نویسنده در کتاب بین «اصل موضوع» و «قضیه» (ص ۴۷) و نیز بین «اصل موضوع» و «صدق منطقی» (ص ۶۷) گذاشته است، این تفاوت را مستلزم تباین اصل موضوع با قضیه و صدق منطقی شمرده و علاوه بر اینکه این تفاوت را خلاف تعریف رایج در سنت منطق جدید دانسته است، گفته است:

شاید بتوان تباین میان «اصل موضوع» و «قضیه» را صرفاً یک قرارداد دانست اما تباین میان «اصل موضوع» و «صدق منطقی» صرف یک قرارداد نیست بلکه ... نادرست است زیرا «صدق منطقی» یعنی گزاره‌ای که در هر مدلی صادق است و آشکار است که هر اصل موضوع در هر مدلی صادق است و بنابراین، «صدق منطقی» است (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۰).

۱.۲.۳.۴ پاسخ انتقاد

۱. فلاحی انتقاد قبلی را با این فرض مطرح کرد که نویسنده مفهوم اصل موضوع را در معنی axiom به کار برده است. این انتقاد اما به اشتباه با این فرض مطرح شده است که نویسنده مفهوم «اصل موضوع» را در معنی postulate به کار برده است. بنابراین، این انتقاد با فرضی نادرست مطرح شده و متوجه نویسنده نیست.

۲. فلاحی دوباره به فرض قبلی برگشته و با این فرض که مفهوم «اصل موضوع» در معنی axiom به کار رفته باشد، گفته است تباین «اصل موضوع» با «قضیه» را می‌توان بر اساس قرارداد پذیرفت اما تباین «اصل موضوع» با «صدق منطقی» را نمی‌توان بر اساس قرارداد پذیرفت. دلیل فلاحی بر این ادعا این است که «اصل موضوع» با «صدق منطقی» در برخی ویژگی‌ها اشتراک دارند. در اینجا می‌پرسیم آیا تباین دو مفهوم مستلزم این است که دو مفهوم هیچ ویژگی مشترکی نداشته باشند؟ برای مثال دو مفهوم «انسان» و «اسب» با هم تباین دارند اما در «حیوان بودن»، «جسم بودن» و ... اشتراک دارند.

۳. با این فرض که اصول موضوعه، اثبات‌ناپذیر و محدود به اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث باشند، این اصول نه بر اساس قرارداد بلکه به این دلیل که اثبات‌ناپذیرند، با قضایا یا ساختار نحوی و با سایر صدق‌های منطقی در ساختار معنایی تفاوت اساسی خواهند داشت.

۳.۳.۴ اصول موضوعه نباید در نتیجه ظاهر شوند

فلاحی در این نقد، عبارت «اصول موضوعه پیش‌فرض هر سطر از برهان به شمار می‌آیند و پیش از کاربرد قاعده‌های استنتاج در مورد هر سطر از برهان پذیرفته می‌شوند» را به دو جمله قبل و بعد از واو عاطف تفکیک کرده و با تلقی اولی به عنوان صغری و تلقی دومی به عنوان کبری به تشکیل قیاس مبادرت ورزیده و عبارت «این اصول نباید در مقام نتیجه در استدلال‌ها ظاهر شوند» را که پس از آن آمده است به عنوان نتیجه تلقی کرده و ضمن اظهار این مطلب که «ظاهر این استدلال هیچ یک از اشکال ارسطویی نیست» گفته است: «آشکار نیست که نویسنده کتاب چگونه از این دو مقدمه مترادف به نتیجه مطلوب رسیده است».

در ضمن، فلاحی از یک طرف صغری را نامفهوم شمرده و از طرف دیگر، کبری را مترادف با صغری و در عین حال بدیهی دانسته و سپس عبارتی را که به عنوان نتیجه تلقی نموده است نامفهوم شمرده و دو احتمال در مورد آن مطرح کرده است: یکی به این معنی که «برای

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۶۷

اصول موضوعه نباید برهان آورد» و دوم به این معنی که «اصول موضوعه نباید در یک سطر از برهان بر یک گزاره استوار باشند».

فلاحی سپس پرسیده است:

اگر مقصود اولی باشد احتمالا می‌خواهد بگوید که در منطق جدید برای امتناع اجتماع و ارتفاع نقیضین برهان می‌آورند و این کار خطا است. ... نویسنده کتاب نیز برای اصل‌های متعارف «همانی»، «معرفی فاصل» و «حذف عاطف» برهان می‌آورد» و «اگر مقصود دومی باشد نتیجه استدلال بالا غیر قابل قبول به نظر می‌رسد ... معلوم نیست که چرا نباید بتوانیم در یک سطر از برهان از A به $A \sim A$ برسیم. شاید گفته شود که تحصیل حاصل محال است چون ما طرد شق ثالث را پیش از صدق A پذیرفته‌ایم اما در این صورت ... تمایز منطق و معرفت‌شناسی نادیده گرفته شده است. ... به نظر می‌رسد خلط روان‌شناسی با منطق که فرگه به هوسرل نسبت می‌داد مشابه‌اش را نویسنده کتاب در مورد منطق و معرفت‌شناسی مرتکب می‌شود (فلاحی ۱۴۰۲: ۳۸ - ۴۰).

فلاحی در ادامه در نقد دیگری با عنوان «امتناع استنتاج اصول موضوعه» با استناد به اینکه «پذیرفته شدن» امری روان‌شناختی است و هر گونه کاربرد این واژه مستلزم خلط منطق و معرفت‌شناسی است، نویسنده را متهم به خلط منطق و معرفت‌شناسی کرده است (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۱).

۱.۳.۳.۴ پاسخ انتقاد

۱. همان‌طور که فلاحی گفته است جمله‌های اول و دوم، معنی واحدی دارند و نویسنده هرگز درصدد تشکیل قیاس نبوده است. معلوم نیست چرا فلاحی آن‌ها را به ترتیب به‌عنوان صغری و کبری یک قیاس در نظر گرفته است.

۲. مقصود از عبارت «این اصول نباید در مقام نتیجه در استدلال‌ها ظاهر شوند» همان است که فلاحی در احتمال اول آورده است. بر اساس این معنی از عبارت فوق، همان‌طور که هیچ قاعده‌ای با استناد به خودش قابل اثبات نیست، اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث نیز با استناد به خودشان قابل اثبات نیستند.

در ضمن، تأیید این احتمال به این معنی نیست که همه اصول مشهور به اصول متعارف، اثبات‌ناپذیرند تا فلاحی بگوید چرا نویسنده کتاب برای اصل‌های متعارف «این‌همانی»،

«معرفی فاصل» و «حذف عاطف» برهان آورده است. این اصول، پیش فرض هر سطر از برهان به شمار نمی آیند.

۳. مطلبی که فلاحی به عنوان احتمال دوم آورده است به کلی خارج از موضوع است اما نقد فلاحی بر نادرستی استنتاج $A \sim AV$ از A پذیرفتنی نیست:

- نادرستی این استنتاج به این دلیل نیست که «ما اصل طرد شق ثالث را پیش از صدق A پذیرفته ایم و تحصیل حاصل محال است» تا بگویید معرفت من به اصل طرد شق ثالث پیش از معرفت من به A چیزی است و استنتاج اصل طرد شق ثالث از A چیزی دیگر. نادرستی این استنتاج به این دلیل است که:

- اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث در حکم قاعده‌ای از قاعده‌های استنتاج هستند که A به حکم آن‌ها نوشته شده است و در این صورت نمی‌توان از A همین حکم را استنتاج کرد همان‌طور که با کاربرد برهان خلف نمی‌توان برهان خلف را اثبات کرد.

- منطق متمایز از معرفت‌شناسی است اما بی‌نیاز از آن نیست. اینکه «هیچ مسأله‌ای را به کمک همان مسأله نمی‌توان اثبات کرد» یک اصل معرفت‌شناختی است. منطق روابط استنتاجی میان گزاره‌ها را بررسی می‌کند و برای این کار به تدوین قاعده‌های استنتاج می‌پردازد اما پیش از آن اصل معرفت‌شناختی را می‌پذیرد که هر گزاره‌ای از هر گزاره‌ای قابل استنتاج نیست و ...

- منطق هیچ اصل یا قاعده‌ای را به این دلیل که مطابق با شهود هست یا نیست، اثبات یا رد نمی‌کند، اما دلایل منطقی آن اصل یا قاعده را به این اعتبار که آن اصل یا قاعده مطابق شهود هست یا نیست، نادیده نمی‌گیرد.

۴. فلاحی بی‌آنکه تعریفی صحیح از معرفت‌شناسی و نسبت آن با منطق ارائه نماید این بحث را با نسبت روان‌شناسی با منطق خلط کرده و بدون اینکه کمترین ورودی به دعاوی هوسرل و نقد‌های فرگه بر آن داشته باشد ادعا کرده است که این خلط مشابه خلطی است که فرگه به هوسرل نسبت می‌داد. روشن است با این حجم از ابهام این مطلب قابل بررسی نیست.

درضمن، بر اساس آنچه نویسنده از دعاوی هوسرل، نقد فرگه بر این دعاوی و تغییر موضعی که هوسرل پس از این نقدها داده است، می‌داند کمترین مشابهتی بین دعاوی هوسرل با ادعای نویسنده مبنی بر اثبات‌ناپذیری اصول متعارف امتناع تناقض و طرد شق ثالث دیده

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۶۹

نمی‌شود، به‌ویژه آنکه هوسرل در کتاب «پژوهش‌های منطقی» منکر اعتبار پیشینی قوانین منطقی نشده و با عطف توجه به همین نکته نتیجه گرفته است که بر خلاف استقراء که احتمال صدق قوانین طبیعی را اثبات می‌کند نه صدق آن‌ها را، شهود درونی صدق قوانین منطقی را اثبات می‌کند:

هیچ قانون طبیعی به طور پیشین یا از طریق شهود شناخته نمی‌شود ... قوانین منطقی اما همگی دارای اعتبار پیشینی هستند و نه از طریق استقراء بلکه با شهود درونی ثابت می‌شوند. این شهود درونی نه احتمال صدق آن‌ها بلکه صدق آن‌ها را اثبات می‌کند (Husserl 1970: 99).

۵. صرف کاربرد واژه «پذیرفته شدن» مستلزم خلط منطق و روان‌شناسی نیست. پذیرش اگر بر اساس بدهت درونی باشد، مبنای منطقی ندارد و مستلزم خلط منطق و روان‌شناسی است، اما اگر بر پایه اثبات‌ناپذیری اصول یا قواعد باشد، امری منطقی است و مستلزم خلط منطق و روان‌شناسی نیست.

۴.۳.۴. ابتنای اصول موضوعه بر خود

فلاحی در این نقد، از یک طرف با استناد به عبارتی از نویسنده در صفحه ۱۸ کتاب که در آن تصریح شده است «اصل موضوع و قضیه بر هیچ فرمولی استوار نیست»، استدلال‌های زیر را نادرست/ نامعتبر ارزیابی نموده است:

$$A \vee \sim A \vdash A \vee \sim A \\ A \rightarrow A \vdash A \rightarrow A$$

و از طرف دیگر با استناد به عبارتی دیگر از نویسنده در صفحات ۲۲۹ و ۲۴۲ که در آن تصریح شده است «صورت تابع‌ارزشی آن‌ها (اصول موضوعه) ... فرع بر صدق صورت غیرتابع‌ارزشی اصول یاد شده در نظام غیرتابع‌ارزشی منطق گزاره‌ها است» و متعاقب آن، استدلال‌های زیر درست ارزیابی شده است:

$$A + \sim A \vdash A \vee \sim A \\ \sim (A \circ \sim A) \vdash \sim (A \wedge \sim A)$$

چنین نتیجه گرفته است که عبارت نخست در تعارض با عبارت دوم است.

فلاحی در پایان حدس زده است که شاید مقصود نویسنده از عبارت نخست این بوده است که «اصل موضوع و قضیه می‌تواند بر هیچ فرمولی حتی خودش استوار نباشد». (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۰ - ۴۱)

۱.۴.۳.۴ پاسخ انتقاد

۱. عبارت نخست تنها بخشی از عبارت نویسنده است که تقطیع شده است. عبارت کامل نویسنده از این قرار است:

اگر اصل موضوع یا قضیه‌ای در مقام مقدمه استدلالی ظاهر شود، با توجه به اینکه اصل موضوع و قضیه بر هیچ فرمولی استوار نیست ... استدلال باید فارغ از آن و قضیه ارزیابی شود. بر اساس این عبارت، استدلال‌های یاد شده در حکم استدلال‌های زیر هستند و درست/معتبر ارزیابی می‌شوند.

$$\begin{aligned} & \vdash A \vee \sim A \\ & \vdash A \rightarrow A \end{aligned}$$

به این مطلب، نویسنده با ذکر مثال در صفحات ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۶۹، ۷۰، ۹۸، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۶۹، ۱۷۰ و ۱۹۷ به تفصیل بحث کرده است و نمونه‌های مختلفی از مثال‌های درست/معتبر و نادرست/نامعتبر ارائه کرده است. برای نویسنده روشن نیست با این همه مثال چرا فلاحی مطلب را وارونه فهمیده و این نقد را مطرح نموده است.

۲. بر اساس مطلب فوق، دو استدلال بعدی نیز در حکم استدلال‌های زیر هستند و درست ارزیابی می‌شوند:

$$\begin{aligned} & \vdash A \vee \sim A \\ & \vdash \sim (A \wedge \sim A) \end{aligned}$$

بنابراین، هیچ تهافتی بین عبارات اول و دوم نیست و حدس و گمان دیگری هم نیاز ندارد. ۳. طبق تعریف، قضیه استدلالی است که تعداد مقدمه‌های آن صفر است. بر اساس این تعریف، قضیه بر هیچ فرمولی حتی خودش استوار نیست بر خلاف فرض‌های اصلی و کمکی که بر خودشان استوار هستند و سایر سطرهای برهان که بر سطرهای اصلی یا فرض‌های کمکی که هنوز حذف نشده‌اند و در استنتاج آن سطر نقش داشته‌اند استوارند.

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۷۱

۵.۳.۴ اصول موضوعه به عنوان مقدمه‌های مستقل

فلاحی در این نقد مجدداً با استناد به همان عبارت نویسنده در صفحه ۱۸ کتاب و نیز عبارتی از نویسنده در صفحه ۲۶ و ۲۷ که به همان محتوای قبلی اشاره دارد، از یک طرف گفته است «نویسنده در مواضعی تأکید می‌کند که وجود اصول موضوعه یا صدق‌های منطقی در کنار مقدمه‌های دیگری که به تنهایی مستلزم نتیجه هستند باعث نادرستی یا عدم اعتبار استدلال نمی‌شود» و سپس در ادعایی عجیب و دقیقاً مغایر ادعای قبلی چنین نتیجه گرفته است که:

از این سخن چنین فهمیده می‌شود که هرچند استدلال زیر درست و معتبر است:

$$A \vdash \sim \sim A$$

اما افزودن اصول موضوعه به مقدمه‌های آن غلط است و به نادرستی یا عدم اعتبار استدلال

زیر می‌انجامد:

$$A, B \vee \sim B \vdash \sim \sim A$$

و این خلاف تعریف «درستی» و «اعتبار» استدلال است چون مجموعه مقدمه‌ها «نحوی ناسازگار» یا «معنایی ناسازگار» نیستند و نتیجه نیز قضیه نیست و طبیعتاً استدلال باید «درست» و «معتبر» باشد.

فلاحی سپس برداشت دیگری را مطرح کرده است:

البته شاید گفته شود که مقصود ... این است که حکم استدلال حاصل همان حکم استدلال نخست است و همان‌طور که استدلال نخست درست بود استدلال دوم نیز درست است. اما این تفسیر با سیاق متن سازگار نیست ... و موهم آن است که افزودن آن اصل موضوع نوعی وابستگی پدید می‌آورد و از این رو، استدلال را نادرست و نامعتبر می‌سازد ... اگر تفسیر یاد شده را بپذیریم صدر و ذیل این عبارت با هم ناسازگار می‌شود یا دست کم چنین جلوه می‌کند (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۲).

۱.۵.۳.۴ پاسخ انتقاد

۱. برداشت فلاحی مبنی بر اینکه «افزودن اصول موضوعه به مقدمه‌های استدلالی درست، به نادرستی یا عدم اعتبار استدلال می‌انجامد» گذشته از اینکه مغایر عبارت قبلی اوست، مطلقاً با مقصود نویسنده تناسب ندارد و وجه برداشت آن برای نویسنده روشن نیست.

۲. این برداشت که «حکم استدلال حاصل، همان حکم استدلال نخست است» منطبق بر مقصود نویسنده است، اما جای تعجب است که فلاحی با این برداشت هم همان ادعای قبلی را تکرار کرده و گفته است «این برداشت موهم آن است که افزودن آن اصل موضوع ... استدلال را نادرست و نامعتبر می‌سازد». روشن نیست فلاحی از کدام بخش عبارات نویسنده چنین برداشت غریبی را استخراج کرده است.

۴.۴ درستی و اعتبار استدلال

۱.۴.۴ ناسازگاری مقدمه‌های مستقل

فلاحی در این انتقاد با استناد به اینکه نویسنده وجود فرمول‌های «ناسازگار با هم» را در کنار مقدمه‌های دیگری که به تنهایی مستلزم نتیجه هستند باعث نادرستی یا عدم اعتبار استدلال نمی‌داند، گفته است معنای این سخن آن است که چون استدلال زیر درست و معتبر است:

$$A \vdash \sim \sim A$$

بنابراین افزودن فرمول‌های ناسازگار به آن ... به نادرستی یا عدم اعتبار استدلال نمی‌انجامد:

$$A, B, \sim B \vdash \sim \sim A$$

اما این خلاف تعریف «درستی» و «اعتبار» است چون مجموعه مقدمه‌ها «نحوی ناسازگار» و «معنایی ناسازگار» است و طبیعتاً استدلال باید «نادرست» و «نامعتبر» باشد. (فلاحی، ص ۴۳)

۱.۱.۴.۴ پاسخ انتقاد

این انتقاد وارد است و در صورتی که عبارت مورد استناد فلاحی در کتاب به شرح زیر اصلاح شود، این اشکال برطرف می‌گردد:

حضور آن دسته از فرمول‌ها که در مقام مقدمه در استدلالی حضور دارند اما نتیجه مستقل از آن‌ها است به این معنی است که هر یک از این فرمول‌ها با مقدمه‌هایی که نتیجه مستقل از آن‌ها نیست، سازگارند و مانع استنتاج نتیجه نیستند. این فرمول‌ها، اگر متعدد و با یکدیگر ناسازگار باشند، از استدلال قابل حذف هستند و در این صورت، استدلال مشروط به اینکه سایر شرایط درستی استدلال را داشته باشد، درست ارزیابی می‌شود.

۲.۴.۴ قاعده «حاج حسینی» و شرط سازگاری مقدم‌ها

فلاحی در این انتقاد ضمن اشاره به اینکه نویسنده برای توجیه قاعده حاج حسینی ادعا کرده که در زبان طبیعی، برخلاف منطق کلاسیک، گزاره شرطی مستلزم سازگاری مقدم و تالی است، با استناد به اینکه در مقاله «منطق و معرفت‌بخشی» نشان داده است که در فلسفه و ریاضیات، گزاره‌هایی به کار رفته‌اند که نقیض خود را نتیجه می‌دهند این ادعا را نادرست خوانده و ادعا کرده است که اگر قاعده حاج حسینی درست باشد این قضایا باید با نقیض خود سازگار باشند در حالی که اصل موضوع «امتناع اجتماع تناقض» که حاج حسینی برای نظام غیرتابع‌ارزشی خود می‌آورد این سازگاری را بر نمی‌تابد. فلاحی در ادامه با این فرض که این انتقاد وارد باشد، پیشنهادی برای ترمیم قاعده حاج حسینی مطرح کرده است. (فلاحی ۱۴۰۲، ۵۲ - ۵۴)

۱.۲.۴.۴ پاسخ انتقاد

در مقاله «شروط درستی و اعتبار استدلال؛ منطقی یا معرفت‌شناختی» که در پاسخ به مقاله «منطق و معرفت‌بخشی در نظام‌های حاج حسینی» فلاحی تحریر و جهت چاپ در شماره بعدی نشریه هستی و شناخت پذیرش شده است، ضمن بررسی تمامی مثال‌های فلاحی نشان داده‌ام که هیچ گزاره‌ای نه در فلسفه، نه ریاضیات و نه در هیچ علم دیگری نقیض خود را نتیجه نمی‌دهد و دعوی فلاحی در مقاله پیش‌گفته مغالطه‌ای بیش نیست و در این صورت، پیشنهاد فلاحی برای ترمیم قاعده حاج حسینی فاقد موضوعیت است.

۵.۴ تحلیل و تفسیر اصل علیت و شرطی‌های خلاف واقع

۱.۵.۴ تحلیل فلسفی علیت

فلاحی در این انتقاد با استناد به مطلبی از نویسنده در صفحه ۱۴۳ کتاب (پایان فصل چهارم) که در آن پرسش‌هایی را مطرح کرده است، ضمن اسناد این پرسش غلط به نویسنده که «آیا منطق کلاسیک بر فلسفه‌های لاک و هیوم، اتمیسم منطقی راسل و ویتگنشتاین، پوزیتویسم منطقی حلقه وین، معرفت‌شناسی طبیعی شده کواین مبتنی نیستند؟» این انتقاد را مطرح کرده است که «سه مورد اخیر اما بعد از فرگه هستند و هیچ تأثیری بر منطق فرگه نداشته‌اند و ای بسا متأثر از آن بوده‌اند» (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۴).

فلاحی در ادامه با استناد به اینکه «دور» در علیت محال است اما در استلزام محال نیست، گفته است «مفهوم استلزام همان طور که به معرفت‌شناسی و معرفت‌بخشی ربطی ندارد به علیت متافیزیکی هم ربطی ندارد». فلاحی سپس اینکه «لاک و هیوم تردیدی در ریاضیات و منطق و استلزام‌های به‌کار رفته در آنها نداشته‌اند یا در صورت وجود، چنین تردیدی از آنها گزارش نشده است» را تأیید دیگری بر این ادعا دانسته است که از دید آنها علیت و استلزام ربطی به هم ندارند.

۱.۱.۵.۴ پاسخ انتقاد

۱. نویسنده در پرسش مطرح شده در پایان فصل چهارم کتاب، نه تنها از مبتنی بودن منطق کلاسیک بر اتمیسم منطقی راسل و ویتگنشتاین، پوزیتیویسم منطقی حلقه وین و معرفت‌شناسی طبیعی شده کواین نپرسیده است، بلکه بر خلاف بیان فلاحی، تصریح کرده است که این سه مورد از پیامدهای فلسفی منطق جدید هستند. در اینجا این سؤال قابل طرح است که چرا فلاحی این مطلب را وارونه بیان کرده است؟ متن عبارت حاج‌حسینی (۱۴۰۱: ۱۴۳) چنین است:

آیا با تحلیل فلسفی علیت و برخی پیش‌فرض‌های فلسفی که شاید بر نظام کلاسیک منطق گزاره‌ها تأثیر گذاشته باشند و ریشه‌یابی آن‌ها در فلسفه لاک و هیوم که بذر تردید در اصل علیت را کاشتند یا با تحلیل جنبش فلسفی اتمیسم منطقی راسل و ویتگنشتاین، جنبش فلسفی پوزیتیویسم منطقی حلقه وینو جنبش فلسفی معرفت‌شناسی طبیعی شده کواین که از پیامدهای فلسفی منطق جدید به شمار می‌آیند، نمی‌توان به قضاوت و داوری در باره مبانی فلسفی منطق کلاسیک پرداخت؟

۲. «دور» در منطق به همان اندازه محال است که در فلسفه و از این جهت تفاوتی بین منطق و فلسفه نیست. همان‌طور که در فلسفه نمی‌شود پدیده‌ای را که در صدد ایجاد آن هستیم، همزمان علت آن پدیده بدانیم، در منطق هم نمی‌شود به اصل یا قاعده‌ای که در صدد اثبات آن هستیم، همزمان استناد کنیم. در اینجا می‌پرسیم آیا منطق اجازه می‌دهد قاعده عکس نقیض را با استناد به همین قاعده یعنی قاعده عکس نقیض اثبات کنیم؟ آیا منطق اجازه می‌دهد برهان خلف را با استناد به همین قاعده یعنی برهان خلف اثبات کنیم؟

وجه اشتباه فلاحی این است که هر یک از اصول امتناع تناقض و طرد شق ثالث را در حکم گزاره‌ای می‌داند که بود یا نبود آن مانع استنتاج نتیجه نیست. نویسنده اما هر یک از دو اصل

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۷۵

امتناع تناقض و طرد شق ثالث را در حکم قاعده‌ای می‌داند که هر سطر برهان به استناد آن‌ها نوشته می‌شود و در این صورت، نمی‌توانیم اصولی را که به استناد آن‌ها، سطرهای برهان را می‌نویسیم با استناد به همان سطرها اثبات کنیم.

۲.۵.۴ تفسیر شرطی خلاف واقع

فلاحی در این انتقاد با استناد به مطلبی از صفحه ۲۰۴ کتاب، در باره شرطی‌های خلاف واقع چنین گفته است:

از لابه‌لای توضیحات نویسنده کتاب چنین برمی‌آید که شرطی‌های خلاف واقع در حقیقت «دو شرطی» هستند و نه «شرطی». ... اگر برداشت من درست باشد آنگاه این سؤال مطرح می‌شود که با وجود ادات «اگر و تنها اگر» دیگر چه نیازی هست به شرطی‌های خلاف واقع؟ به نظر من، شرطی‌های خلاف واقع هیچ دلالتی بر «انحصار تالی در مقدم» و جمله «اگر چنین نیست که P، آنگاه چنین نیست که Q» ندارند. جمله «اگر علی از طبقه دهم افتاده بود مرده بود» هیچ دلالتی ندارد بر اینکه «اگر علی از طبقه دهم نمی‌افتاد نمی‌مرد» حتی اگر این جمله اخیر صادق باشد. (فلاحی ۱۴۰۲: ۴۶ - ۴۷)

فلاحی در ادامه، دلالت گزاره شرطی (معمولی یا خلاف واقع) بر انحصار تالی در مقدم را مربوط به فلسفه زبان دانسته و ادعا نموده است که این بحث ربطی به منطق یا فلسفه منطق ندارد و اگر هم در برخی کتاب‌های منطقی ... دیده می‌شود از باب استطراد و کاربرد منطق است و به منطق کاربردی مربوط می‌شود نه به منطق نظری.

۱.۲.۵.۴ پاسخ انتقاد

۱. نویسنده در بخش پایانی فصل پنجم کتاب، پس از ذکر مثال‌های متعدد گفته است «در شرطی‌های مفهومی، اگر تالی تنها در صورتی امکان تحقق داشته باشد که مقدم تحقق یابد، می‌توان از آن‌ها به زبان شرطی خلاف واقع نیز سخن گفت» (حاج حسینی ۱۴۰۱: ۲۰۴). فلاحی اما گرفتار مغالطه ایهام انعکاس شده و چنین برداشت کرده است که نویسنده گفته است شرطی‌های خلاف واقع، دو شرطی هستند.

۲. طبق مثال‌ها و توضیحات مبسوط کتاب، در مثال فلاحی باید بگوییم در شرایطی که علی از طبقه دهم افتاده است و بنابراین مرده است، اگر علی تنها به این دلیل که از طبقه دهم افتاده است، مرده است، می‌توانیم بگوییم «اگر علی از طبقه دهم نمی‌افتاد، نمی‌مرد» و در شرایطی

که علی از طبقه دهم نیفتاده است و بنابراین، نمرده است، اگر علی تنها به این دلیل که از طبقه دهم نیفتاده است، نمرده است، می‌توانیم بگوییم «اگر علی از طبقه دهم افتاده بود، می‌مرد». بنابراین، این دو گزاره شرطی مربوط به دو وضعیت مختلف هستند و هیچ‌یک بر دیگری دلالت ندارد. فلاحی اما تصور کرده است که نویسنده گفته است شرطی اول بر شرطی دوم (یا شرطی دوم بر شرطی اول) دلالت دارد.

۳. بحث شرطی‌های خلاف واقع جوانب مختلفی دارد که این مقاله گنجایش همه این مباحث را ندارد. در اینجا به همین مقدار که وجه برداشت نادرست فلاحی را روشن کردیم اکتفا می‌کنیم.

۴. این دیدگاه که «منطق نظری» چیزی است و «منطق کاربردی» چیز دیگر و قرار نیست منطق نظری در حوزه‌های مختلف اعم از زبان طبیعی، زبان ریاضی، زبان علم و ... کاربرد داشته باشد، از ارزش و اعتبار منطق نظری می‌کاهد و آن را تا حد یک نظام دست‌ساز و بی‌خاصیت تنزل می‌دهد. وظیفه منطق، تحلیل و صورت‌بندی همه جملات و از جمله شرطی‌های خلاف واقع است و این ادعا که «بحث شرطی‌های خلاف واقع مربوط به فلسفه زبان است و ربطی به منطق یا فلسفه منطق ندارد و اگر در برخی کتاب‌های منطقی دیده می‌شود از باب استطراد و کاربرد منطق است و به منطق کاربردی مربوط می‌شود نه به منطق نظری» نوعی شگرد مغالطی است برای دک کردن مخاطب و به خفا فرستادن مطلب.

۶.۴ اعتماد بیش از حد به منطق قدیم

فلاحی در این انتقاد که آن را ذیل عنوان «اعتماد بیش از حد به منطق قدیم» مطرح کرده است، ضمن اشاره به دفاع محتاطانه حاج‌حسینی از منطق قدیم، این دفاع را برنتابیده و در برابر آن چنین موضع گرفته است:

مطالعه تاریخ منطق نشان داده است که تقریباً در همه مواردی که منطق‌دانان جدید و مفسران پیرو آنها به منطق قدیم انتقاد وارد کرده‌اند، پیش از ایشان، برخی از همان منطق‌دانان قدیم به گروهی دیگر از همان منطق‌دانان قدیم وارد ساخته‌اند (فلاحی ۱۴۰۲: ۵۱-۵۲).

فلاحی در ادامه ضمن اشاره به موضوع یکی از این انتقادات که به نقل از ایشان توسط الکساندر نکام در قرن دوازدهم، پیتر اسپانیایی در قرن سیزدهم و ژان بوریدان در قرن چهاردهم مطرح شده است، چنین نتیجه گرفته است:

شهودهای منطق دانان جدید در تعارض با برخی از اندیشه‌های منطق دانان قدیم پیش از آنها در خود منطق قدیم هم سابقه داشته است و این نشان می‌دهد که دشواری بیش از آن است که ارسطو و ابن سینا با همه نبوغی که از آنها سراغ داریم از پس آن برآمده باشند.

۱.۶.۴ پاسخ انتقاد

۱. استفاده از واژه «بیش از حد» به این دلیل که در عدد خاصی متعین نیست و ابهام دارد، کاربرد مغالطی دارد و در یک مقاله علمی نباید استفاده شود.

۲. هر گونه داوری میان منطق قدیم و جدید تنها تابع ارزیابی و داوری منطقی است و این ادعا که این دسته از منطق دانان یا آن دسته از منطق دانان از این ایده یا آن ایده دفاع کرده‌اند، نه تنها برای داوری کافی نیست بلکه نوعی مغالطه است.

۳. حاج حسینی در پیش‌گفتار کتاب (۱۴۰۱: ق) با این فرض که ادات‌های پایه دو نوع تابع‌ارزشی و غیرتابع‌ارزشی داشته باشند و منطق قدیم، منطق فرمول‌های غیرتابع‌ارزشی باشد، «اغلب انتقادات ایراد شده بر این منطق قدیم را ... با روح منطق قدیم بیگانه دانسته و ... عمدتاً ناشی از این امر دانسته که برخی انتظار دارند مدلی که در منطق کلاسیک گزاره‌ها برای فرمول‌های تابع‌ارزشی ارائه شده است، در قلمرو فرمول‌های غیرتابع‌ارزشی مورد بحث منطق قدیم نیز کاربرد داشته باشد.»

روشن است این دفاع محتاطانه نیازمند تفصیل بیشتری است که این مقاله گنجایش آن را ندارد اما حتماً در فرصت دیگری با ذکر مصادیق برخی خطاها، اشتباهات و اتهام‌ها به آن خواهیم پرداخت.

۵. نتیجه‌گیری

۱. فلاحی بی‌آنکه موضع خود را در مورد زبان غیرصوری فراسیستمی، ارزش شهود و نقش آن در ارزیابی مسائل منطقی و ابزارگرایی مشخص کند، به شرحی که در پاسخ انتقادها بیان کردیم مسائل مختلف منطقی، معرفت‌شناختی و روان‌شناختی را با هم خلط کرده است.

۲. فلاحی با تفسیر من‌عندی از منطق کاربردی و تفکیک آن از منطق نظری، گذشته از اینکه راه را بر کاربرد نظام‌های منطقی در زبان‌های غیرصوری مسدود کرده است، منطق نظری را به یک نظام دست‌ساز و بی‌خاصیت تنزل داده است و علیرغم اعتراف به اهمیت

دریافت‌های شهودی با استناد به تعریفی نادرست از پارادوکس، اعتبار شهود را مخدوش نموده است.

۳. به جز یک نقد که ارتباطی با مبانی فلسفی و معرفت‌شناختی این نظام‌ها ندارد و با یک اصلاح جزئی مرتفع می‌شود، سایر انتقادهای ناشی از برداشت‌های غلط، تفسیرهای نادرست، اتهام‌های خودساخته و مغالطه هستند که از جمله آن‌ها به موارد زیر اشاره کردیم:

- این برداشت نادرست که نویسنده اصول موضوعه را به کلی بدیهی شمرده است.
- این برداشت نادرست که افزودن اصول موضوعه به مقدمه‌های استدلالی درست، به نادرستی یا عدم اعتبار استدلال می‌انجامد.
- این برداشت نادرست که استدلال‌های زیر در کتاب، نادرست/ نامعتبر ارزیابی شده‌اند و با برخی دعاوی دیگر کتاب تعارض دارند:

$$\begin{aligned} A \vee \sim A \vdash A \vee \sim A \\ A \rightarrow A \vdash A \rightarrow A \end{aligned}$$

- این تفسیر نادرست که قواعد ساخت فرمول‌ها در منطق‌های کلاسیک و غیر کلاسیک، نادرست هستند.
- این اتهام خودساخته که وانمود می‌کند نویسنده، منطق کلاسیک را بر اتمیسم منطقی راسل و ویتگنشتاین، پوزیتویسم منطقی حلقه وین و معرفت‌شناسی طبیعی شده کواین مبتنی می‌داند.
- این اتهام خودساخته که عبدالله جوادی آملی، جمله‌هایی مانند «چهارشنبه مثلث است» و «دیوار کور است» را معنی دار اما کاذب می‌داند.
- این مغالطه که در فلسفه و ریاضیات برخی گزاره‌ها نقیض خود را نتیجه می‌دهد.
- این مغالطه که در منطق و معرفت‌شناسی، برخلاف فلسفه، «دور» مجاز است.
- این مغالطه که شرطی‌های خلاف واقع، دوشروطی هستند که ناشی از مغالطه ایهام انعکاس است.

کتاب‌نامه

جوادی آملی، عبدالله و عبدالکریم سروش، «آیت الله استاد عبدالله جوادی آملی، فقیه و شارح حکمت متعالیه»، کیهان فرهنگی، ش ۲۱. (۱۳۶۴)

اعتبار اصول امتناع تناقض و ... (مرتضی حاج حسینی و محمدحسین اسفندیاری) ۷۹

حاج حسینی، مرتضی، طرحی نواز اصول و مبانی منطق با معرفی دو نظام منطقی پایه غیرکلاسیک، جلد اول: منطق پایه گزاره‌ها. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۴۰۱.

حاج حسینی، مرتضی، «شروط جدید درستی و اعتبار استدلال؛ منطقی یا معرفت‌شناختی»، هستی و شناخت (پذیرفته‌شده و در دست انتشار)، (۱۴۰۲)

فلاحی، اسدالله، «منطق و معرفت‌بخشی در نظام‌های حاج حسینی»، هستی و شناخت، دوره ۹، ش ۱ (۱۴۰۱): ۸۹-۱۱۳.

فلاحی، اسدالله، «مبانی فلسفی نظام‌های حاج حسینی»، حکمت معاصر، دوره ۱۴، ش ۲ (۱۴۰۲): ۳۱-۵۷.

هاک، سوزان، فلسفه منطق، ترجمه محمدعلی حجتی، تهران: انتشارات طه، ۱۳۸۲

Husserl, Edmond, *Logical Investigations*, Vol 1, trans. J.N. Findlay, New York: Humanities Press, 1970

Lewis, D. K., *Counterfactuals*, Oxford: Basil Blackwell, 1973.

Quine, W.V. *Reference and Modality, form a logical Point of View*, Harvard University Press, 1953.